

NORDISKA KULTUR-
LANDSKAPSFÖRBUNDET

LOMMEN

51

VÅR
2015

Kelvins nummer

Foto Lea Stroh

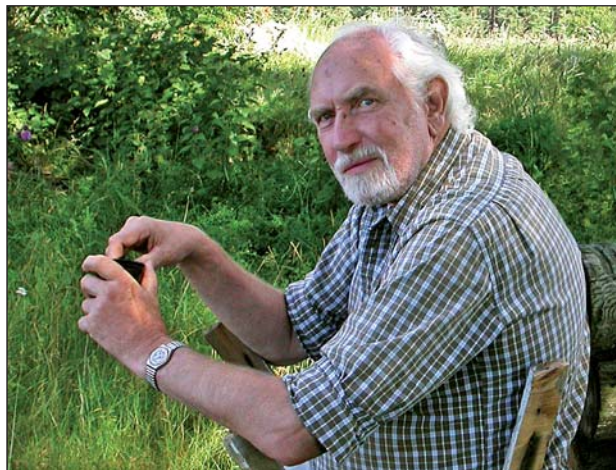
T.f. redaktör: Olof Stroh

Layout: Lea Stroh

www.kulturlandskab.org
www.kulturlandskap.org

Tryk: Greif, Estland

ISSN 1102-6553

Kelvin Ekeland. Foto Lea Stroh

Övergångsbekymmer

I vart fall är Lommen sen, bekymmersamt sen, men ni bör fått inbjudan till årsmötet på Tjøtta per e-mail eller snigelpost. Hoppas att ni anmält er eller gör det snabbt, platserna är dessvärre begränsade. Och Tjøtta är nu inte vilken plats som helst!

Och den som ser Tjøtta som världens ände - och just därför intressant - vill vi förbereda på att nästa år drar vi till världens ände på andra sidan, nämligen Kalevala-området i ryska Karelen; en plats klart vid sidan av allfartsvägarna, men med spännande kultur och landskap.

För snart tre decennier sedan drog Kelvin Ekeland och Lena Bergils med hjälp av andra igång Nordiska Kulturlandskapsförbundet. Bakgrunden var behovet av kontakt mellan verksamma kring kulturlandskap i Norden och mellan olika sätt att närma sig kulturlandskapet.

Men behov räcker inte, en drivkraft måste till. Lite skymtade den när Kelvin skrev en artikel för Lommen-numret om husdjur. För lång, men med Kelvins typiska spännvid från det byråkratiska över det konkreta till det litterära. Den kommer här i stället. Strax därefter bad vi om en artikel kring sambandet mellan natur och kultur i landskapet. Passade bra tyckte Kelvin som just skulle ut med en bok, Mångfaldens Utmark, en lång erfarenhets reflexion kring just detta. Han uttrycker själv motivet - och sina drivkrafter - i inledningens Jag vill:

- Ge en överblick av utmarkernas betydelse i landskapet.
- Visa på betydelsen av att se till helheten i landskapet och betydelsen av att ha med den historiska kunskapen.
- Visa på betydelsen av historisk kunskap och lyfta fram tidsdimensionen som ger nycklar till förståelse när det gäller biodiversitet, kulturmiljövård och rekreation vid bevarande och restaurering av utmarker.
- Resonera om olika aspekter på natur- och kulturvärden och belysa deras viktiga ställning i det svenska landskapet.

- Diskutera hur man kan uppnå en samsyn för hur restaurering, skötsel och förvaltning ska genomföras och varför de ekosystem som beror på mänsklig hävd är mest hotade.

- Dryfta tillväxtsamhällets logik och marknadskrafternas samhällsnytta samt väcka tankar om substansen i en utvecklingsbar hållbarhet.

Margareta Ihse har skrivit ett fint förord, ni får det också. Ni finner artiklarna i tur och ordning.

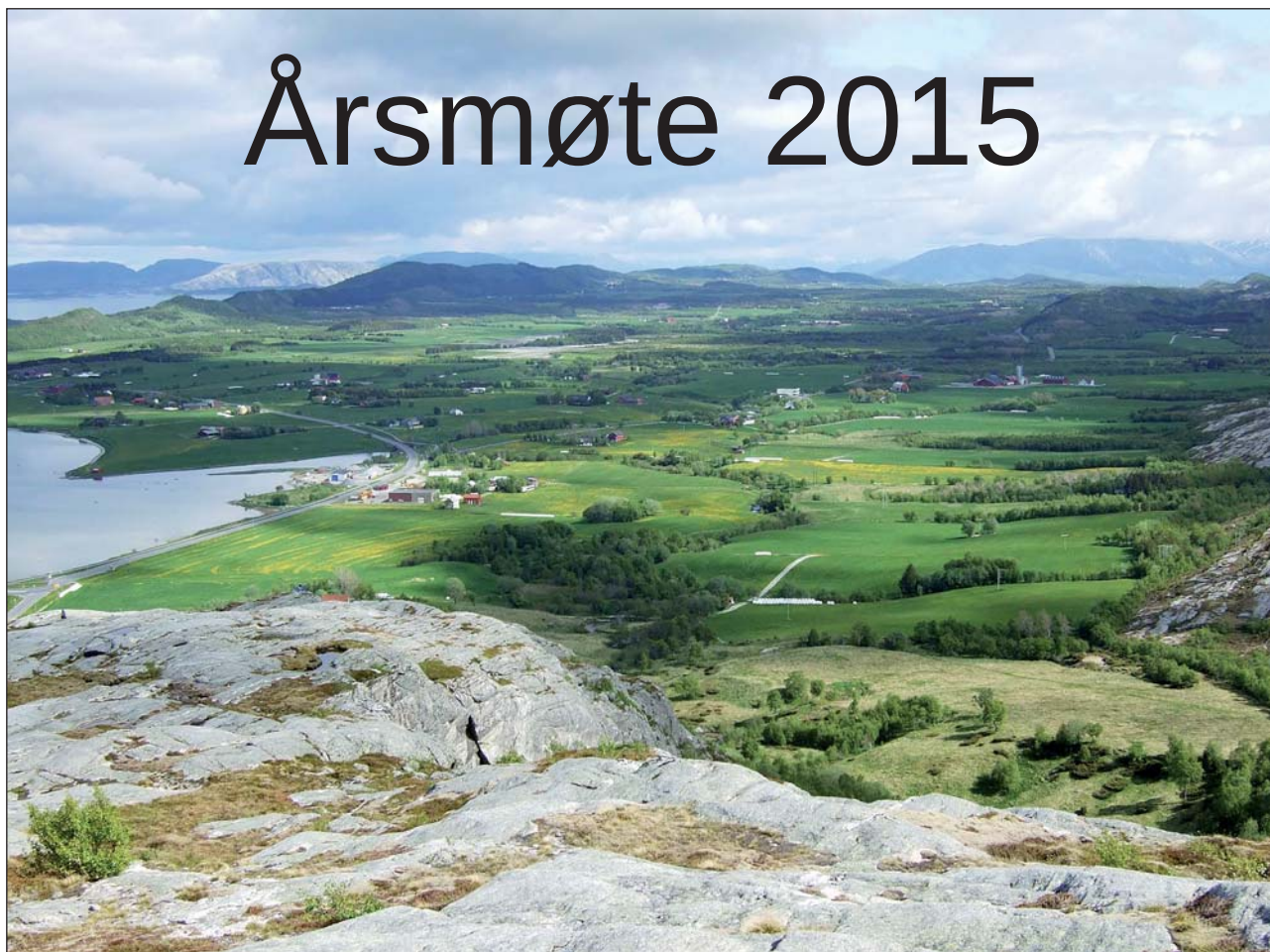
Övergångsbekymren då? Vid förbundets start drog Kelvin igång Lommen och var själv dess redaktör i tjugo år. Efterträddes av Björn Petersen som med en magnifik arbetsinsats drivit redaktörsskapet senaste decenniet; i bådas fall en kulturgärning. Men medielandskapet och kontaktvägarna är inte vad de var för tre decennier sedan. Alltså har styrelsen diskuterat vår roll på internet och hur våra skrifter skall förhålla sig till nätnärvaron och vad varje produkt skall innehålla.

Läget är nu: Nordisk Bygd blir kvar i något större format, fortfarande kopplad till årsmötenas miljöer, men något friare än tidigare. Lommen blir kvar, inriktad på medlemskontakt, men tillsvidare bara ett nummer per år.

På nätet har vi nu lanserat två webb-sajter med likartade namn: www.kulturlandskab.org med närmast en blogg- och kommunikationsroll och www.kulturlandskap.org som är något stillsammare, avsedd att vara en informations- och kunskapsplattform kring kulturlandskapet. Björn Petersen är hårt engagerad i den första och har av sagt sig ansvaret för Lommen. Det innebär att vi vill ha en god redaktör för Lommen, kom med förslag! Själv ser jag mig bara som tillfällig. För den andra sidan står Stig Horsberg, mer stillsam, men ambitionen finns!

Olof

Årsmøte 2015

Søvik fra Vettfjellet. Foto: Bioforsk Tjøtta

Årsmøtesamling 2015 Nordisk Kulturlandskapsforbund

Torsdag 25. juni - søndag 28. juni har vi gleden av å invitere til årsmøtesamlingen i Nordisk Kulturlandskapsforbund for 2015 på Bioforsk Nord Tjøtta, som ligger 40 km sør for Sandnessjøen i Nordland fylke.

Møtet holdes i tilknytning til den tradisjonsrike Tjøtta gård, som i sin tid var hjemstedet til skalden Øyvind Skaldespiller og vikinghøvdingen Hårek. Tjøtta gård har siden 1930 vært brukt til landbruksrelatert utviklingsarbeid, forskning og forskning. Stedet ligger sentralt på Helgelandskysten. Lomsdal/Visten og Børgefjell nasjonalparker er populære reisemål i nærheten, mens Vegaøyan Verdensarvområde er den nærmeste nabo i vest. Mer informasjon finnes på www.bioforsk.no/tjotta

Innkvarteringen vil være på Tjøtta Gjestegård eller i campinghytter i området nær Gjestegården. Det er dessverre begrenset overnattingskapasitet, slik at prinsippet om at førstemann til mølla o.s.v. vil gjelde.

Deltageravgiften er som følger:

Danmark	DKr.	3 500
Norge	NKr.	4 000
Sverige	SKr.	4 200
Finland	€	475

Påmelding skjer til forbundets hemsider www.kulturlandskab.org. Innbetaling av deltageravgift skjer til kontakten i de respektive landene. Se bagsiden.

Forvaltning av kulturlandskap i Norge og Norden - likheter og forskjelle

TORSDAG 25. JUNI

Ankomstdag

Kveldsforedrag v/Bioforsk Tjøtta: Orientering om Tjøttas historie, natur og kultur samt om Bioforsk Tjøtta.

FREDAG 26. JUNI

Formiddagsprogram

Norsk forvaltningsstrategi - samarbeid landbruk og miljø.

Lise Hatten, Miljødirektoratet

Vega - 10 år med verdensarvstatus.

Rita Johansen, leder i stiftelsen Vega verdensarvområde.

Utvalgte kulturlandskap - eksemplet Blomsøy.

Ragna Gunn Bye, Alstadhaug kommune

Verneområder og handlingsplaner - forvaltning av kulturlandskapsverdier.

Ingvild Gabrielsen, FM i Nordland

Syv søstre natur- og kulturpark.

Bioforsk Tjøtta

Lunsj

Årsmøte

Omvisning og festmiddag Alstadhaug og Petter Dass muséet.

LØRDAG 27. JUNI

Heldagsekskursjon/workshop

Blomsøy, et utvalgt kulturlandskap.

Forvaltning i praksis, orientering om og diskusjon av ulike problemstillinger og skjøtselstiltak knyttet til forvaltning av kultur- og naturverdier i det nordiske kulturlandskapet. Lunsj spises i Hestøy grendehus, der også en del av orienteringen og diskusjonen holdes.

SØNDAG 28. JUNI

Innledende foredrag om forskjeller i forvaltningen av kulturlandskap mellom Norge, Sverige, Danmark og Finland.

Nordisk kulturlandskapsforbund

Vandring langs kulturlandskapsstien på Tjøtta.

Bioforsk Tjøtta

Lunsj og avslutning ca. kl. 15:00.

Velkommen til en fin opplevelse på Helgelandskysten!

Förord ur Mångfaldens utmark

av Margareta Ihse

Relationen mellan kultur och natur, människa och natur har under många hundra år varit föremål för diskussion. Människans brukande av jord under mycket lång tid har inte bara satt spår i landskapet utan också på många olika sätt skapat det landskap vi har och värdesätter idag. Detta landskap innehåller vårt natur- och kulturarv. Överallt i Europa försvinner kulturarvet i en rasande takt, och går mot en förenkling av landskapet med antingen marginalisering och igenväxning, eller intensifiering och hårt utnyttjande med monokulturer (odlingar byggda på en enda gröda) och liten eller ingen mångfald.

Kelvin Ekelands bok om mångfaldens utmarker är en unik källa till övergripande kunskap om kulturlandskapet. Den förenar kulturlandskapet till en helhet med kulturhistoria, agrarhistoria med botanik och zoologi, naturvetenskap med samhällskunskap. I denna bok har Kelvin Ekeland sammanfattat sina djupa erfarenheter från hela sitt yrkesverksamma liv, där han har varit en levande uppslagsbok. Nu kan alla få ta del av denna kunskapskälla. Han visar hur mångfaldens marker bär människors minnen genom att knyta och infoga det i sitt eget liv från barndomen och ytterligare generationer bakåt, samtidigt som han kopplar skeenden och företeelser till högst aktuella och globala händelser. Här finns en bred översikt över landskapets olika drag och former, landskapets olika marker och de människor som format det under lång tid, minnets tid och långt därutöver. Kulturlandskapet finns levande och utmärkt dokumenterat, berättat med lyrik och skönhet.

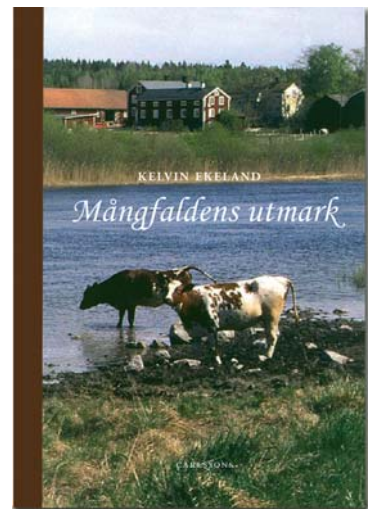
Kelvin Ekeland har med denna bok dessutom gett oss ett unikt och rikt material hämtat från det nordiska landskapets marker och utmarker. Boken ger en bredd och kunskap som är imponerande, långt utöver det vanliga. Det landskap vi lär känna i *Mångfaldens utmark* blir också alltmer aktuellt i ett europeiskt perspektiv med den Europeiska landskapskonventionen. Boken är av stort allmänt intresse. Jag finner den högst angelägen för alla som på olika sätt är intresserade av natur och kultur. Den rekommenderas till alla som vill öka sitt kunnande om vårt kulturlandskap, vår natur och miljö, till alla som på olika sätt är beroende av eller påverkar ekologiska funktioner inom jord- och skogsbruk, bebyggelse och samhällsplanering. Det gäller dem som praktiskt hanterar marken, jord- och skogsbrukare, men också myndigheter av olika slag som planerar och förvaltar landskapet och inte minst natur- och kulturintresserade.

Bokens kunskap är viktig. Har vi ingen kunskap om historiskt markutnyttjande och landskapsförändringar, så kan vi heller inte ge rätt värde till olika saker. Utan kunskap om värden är det lätt att radera - och förstöra

för all framtid. Sambandet mellan kunskap och värde tycks ibland vara lättare att förstå när det gäller saker som människan skapat än när det gäller det som naturen skapat - eller människans påverkan och utnyttjande av naturen. Kelvin Ekeland visar tydligt hur den traditionella kunskapen format landskapet och hur vi idag håller på att förlora den kunskapen och inte se vad människor gjort. Natur blir "örörd vildmark" - men människors minnen visar människans hand.

För att vi i framtiden skall kunna hantera vårt kulturlandskap på ett uthålligt sätt är det ytterst angeläget att vi inte bara får detaljkunskaper utan också det övergripande helhetsperspektivet. Först då kan vi förstå och uppleva med hjärna och hjärta, från naturvetarens faktabeskrivningar till humanistens skönhetsbeskrivningar. Ett sådant perspektiv får vi i denna bok. Den historiska tillbakablicken bidrar till förståelse för hur vi skall se, värdera och bruka vårt landskap idag - och ger en backspegel för att kunna se framåt. Det är min förhoppning att denna bok kommer att läsas och begrundas så att den kan bidra med mångfald i kunskap och kärlek till vårt lands rika mångfaldsmarker.

Kelvin Ekeland är en av vårt lands främsta och kunigaste landskapshistoriker och etnobiologer. Han är en pionjär när det gäller förståelse för och betydelse av samverkan mellan natur- och kulturvård och vad gäller vikten av samförstånd över sektorsgränser för att ta vara på värdena i det brukade landskapet. Han har varit banbrytande i att få de statliga myndigheterna att närma sig och bättre förstå varandra. Han har kraftfullt arbetat för att öka insikt i och sprida kunskap om helhetstänkande för skydd, förvaltning och vård av kulturmiljöer och landskap genom brukande. Han har också engagerat sig särskilt för skogens kulturlandskap och speciellt fåbodkulturen. Hans omfattande och tvärvetenskapliga verksamhet har varit av grundläggande betydelse för landsbygdens utveckling. Med sina många publikationer har han väckt intresse för odlingslandskapets historia, värdefulla innehåll och betydelsen av fortsatt brukande.

Kultur och natur

av Kelvin Ekeland

Som uppfostrad utanför akademiska lärosäten har jag alltid haft svårt att göra skillnad. Ibland brukar jag säga att jag är född i skogen. Det är nästan sant - mitt barndomshem ligger på gränsen mellan inägor och utmark i Fritsla - grannsocken till Seglora, som levererat en kyrka till friluftsmuseet Skansen. Min grundutbildning är skoglig och den gav mig 1963 en tjänst som skogsvårdskonsulent i det som nu kallas Skogsstyrelsen. Ansvarsområdet var natur- och kulturmiljövård. Natur bildar grunden överallt och överallt finns olika tjocka lager eller täcken som bildats av människors verksamhet. Människan är förmodligen vår största ekologiska faktor. Allt i landskapet speglar vår kultur.

Landskapet fångade mitt intresse och kunskap om detta var vid den tiden eftersökt. Vår första naturvårdslag kom 1963 och Naturvårdsverket inrättades. Det skapade jobb och jag fick erbjudanden. Riksantikvarieämbetet var först - men det nya Naturvårdsverket vann ändå i första vändan.

Jag har varit en period på Ämbetet också och sedan tillbaka till Verket. Där var jag när jag pensionerades. Sedan anlätades jag av Centrum för biologisk mångfald. Det tycker jag var genialiskt av dåvarande föreståndaren Urban Emanuelsson. Pensionärer kan ju. Etnobiologi var ett viktigt arbetsområde och det fick jag syssla med. Det handlar om bland annat om erfarenhetsbaserad kunskap.

Psykologen R B Cattells gjorde sig känd för att utveckla metoder för att mäta intelligens och skiljer på flytande och kristalliserad intelligens. Det är fråga om inläst och inlärt. Den flytande intelligensen är lös medan den kristalliserade har satt sig. Och den ökar och blir stabilare ju äldre en människa blir. Det gör att den kunskap som landets pensionärer har i mångt och mycket är unik och därför är guld värd för samhället.

Och mellan mina sejourer vid de statliga myndigheterna har jag haft diverse jobb åt t ex kommuner/Oslo, museer/Sörmland, länsstyrelser/Gävleborg. Ideellt har jag varit engagerad i bildandet av Nordiska kulturlandskapsförbundet och uppbyggnaden av Gävleborgs fåbodförening. Allt har också varit utvecklande och givande. Jag har försökt lyssna och ta till mig. Till slut pockade det över och blev en bok: "Mångfaldens utmark". Den handlar om sammanhang och om värdet av att minnas.

Boken kan läsas på flera sätt. På sätt och vis är det en biografi eller memoar. Det är en historia om svensk

miljövård. En samling anekdoter som kretsar kring Nordens landskap. Hur man tar hand om natur- och kulturmiljöer; det handlar om gårdar, åkrar, ängar och utmarker, om vägar, arkeologi, rödlistor och vanliga växter och djur, om ängslador, fåbodar, gödselstackar. Och om min mormor.

Det viktigaste budskapet i boken tycker jag är att tillväxtekonomin inte kan fungera. För tjugo år sedan föddes det som kom att marknadsföras som valfrihetsrevolutionen. Allt som kunde konkurrensättas skulle kommersialiseras. Marknadskrafterna kräver ökad avkastning oavsett socialt eller miljömässigt pris. Man handlade grovt fel i mitt tycke. Tillväxtekonomin fick ersätta en fantastisk vision om ett grönt folkhem.

Här spelar minnet stor roll och det här med flytande och kristalliserad intelligens.

Mitt citat:

- Du Perikles. Vad är akademiker?

- Käre Sofokles. Det är de som läst sig till vad vi vet!

Ibland, särskilt när det finns flera akademiker i auditoriet, brukar jag citera Nordens störste filosof, Robert Storm Pedersen. Han låter sina typiska vagabonder dryfta livets allvar - och inte bara öl. Kristalliserad intelligens - det är också det samma som erfarenhet. Det finns fler människor än jag som anser att vi kommer att uppleva större förändringar under de närmaste tjugo åren än människor någonsin tidigare gjort under motsvarande tidsperiod.

Det är oundvikligt.

Skälet är brist på energi. Den blir snart så dyr att framställa att vi inte får råd att använda den. Vad vi kan göra är att möta förändringen på ett konstruktivt sätt.

I slutet av 2013 hamnar en granne och jag på samma sal på onkologen i Gävle. Vi vet vilka vi är men har inte mötts tidigare. Vi talar om livet i Norrbo, vår socken. Vi är ungefär jämgamla och mötet är angeläget. Grannen lutar sig fram.

"Jag tycker att de tio åren efter kriget var mina bästa. Vi hade det bra. Alla i Norrbo har vad de behöver. Vi har kanske sex kor, någon kviga och så kalvar. De lever på vad marken ger. Djuren betar i hemskogen och vi höstar vinterfoder. Stränder hålls rena, dikesrenar slås, lövuppslag tas till vara, marken blommar, fjärilar vimsar och fåglar sjunger. Djuren är friska. Norrbo socken är vacker och vårdad. Vi får vad vi kräver; det är som ett självhushåll där vi inte behöver köpa så mycket.

Sedan skall vi få det bättre och ha fler djur och mer mark. Det är lantbruksnämnden och staten, det är föräningsrörelsen och det är banker och hypotek. Det är oro i bygden. Folk lånar och köper till men hinner bara bruka de bästa delarna. Flera förslag kommer från nya håll. Vassar breder ut sig, diken gror igen, buskar frodas och fåglar och blommor försvinner. Magkatarren kommer och skulder bara växer. "

Fundera på hur det kunde bli så?

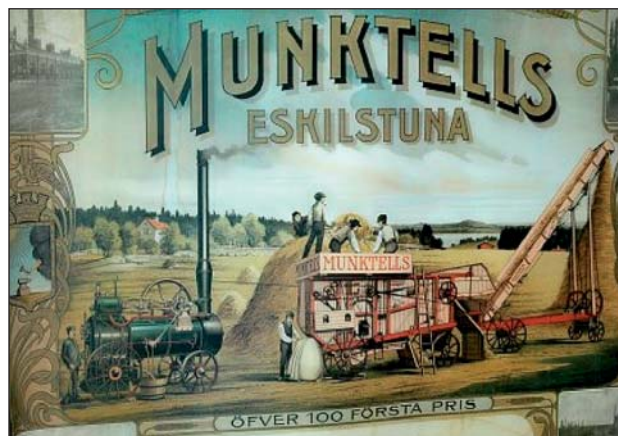
Jag tror inte det går att helt vrida klockan tillbaka till 1950-talet. Det kanske kan se så ut i min bok. Vad jag vill visa är att det samhället också kunde vara gott att leva i. Vi får inte skrota våra erfarenheter när vi talar om alternativ. Vårt samhälle har också fördelar. Utan dem hade min granne och jag till exempel aldrig fått tillfälle att talas vid på sjukhuset i Gävle. Jag hade inte kunnat skriva det här heller för den delen.

Vi måste göra val. För att kunna peka ut en ny riktning behöver vi först förstå varför vi inte kan fortsätta i den nuvarande riktningen. För det behövs kunskap byggd på erfarenhet eller minnen - den kristalliniska intelligens vi har.

Vi tar en titt bakåt. Djuren har alltid fött sig på skogen. Vi på grödan från inägnornas åkrar. 1700-talet blev jordreformernas århundrade. Det laga skiftet blev 1800-talets dominerande lantmäteriuppgift. Så tillkom täckdikning, myrodling, sjösänkning, bevattning, stembrytning - samt guano, chilesalpeter, konstgödsel och mekanisering. Olja och elektricitet var fantastiska insatsmedel.

Ta tröskning och utgå från arbete med slagor. Med en insats av 100 gånger mer energi kan arbetet göras 3 000 gånger snabbare.

Det är klart att man gör det.

Man påstår också att konsumtion ger tillväxt och att tillväxt är förutsättning för fördelningspolitik - även på global nivå.

Men vad är det som växer och vad är det som ger tillväxt?

Adam Smith, nationalekonomins nestor, såg pengar som ett naturligt mått på råvaror, arbete, kapital och andra resurser.

Industrin uppfattades som producent av nyttigheter från olika naturgivna råvaror. Produktionen kallades förädling. Värdet av produkter och råvaror liksom av bränslen, arbetskraft och andra produktionskrafter mäts i pengar. Så länge man får ut ett högre pris för produkterna, än vad man tillsammans betalat för olika insatsmedel, gör man en vinst i pengar räknat. Enligt Adam Smith (och även Karl Marx) har man skapat mervärden.

Ekonomi betyder egentligen hushållning. (Ekologi betyder kunskap om huset = vårt livsrum.) För många förefaller dock bra ekonomi vara synonymt med hög profit istället för med god hushållning. Hushållning med landskapets resurser riskerar att bli detsamma som att profitera på resurserna.

Räknar man med pengar kommer det att skapas allt större och större värden i vårt samhälle. Allt blir dyrare. Påståenden om tillväxt och ökade resurser ställs emellertid på huvudet när man frågar om inte det som kallas produktion egentligen är förbrukning.

Vi producerar bristvaror som kommer att bli så dyra att vi till slut inte har råd att köpa. Vad är egentligen uttagen av olja och kol? Pengar kan inte ersätta ett förbrukat matjordslager? Pengar är bara symboler utan eget värde.

Det nationalekonomer kallar ekonomisk tillväxt, och som sker genom utarmning av jordens och ekosystemens resurser, är från naturvetenskaplig synpunkt inget annat än förskingring av de värden vi har ärvt. Vår förmögenhet förskingras i takt med att

mervärdena skapas och tillväxten sker. I jordbruket framstår situationen som mest horribel när man räknar på odling av energigrödor och kommer fram till att insatsen av energi är större än utbytet.

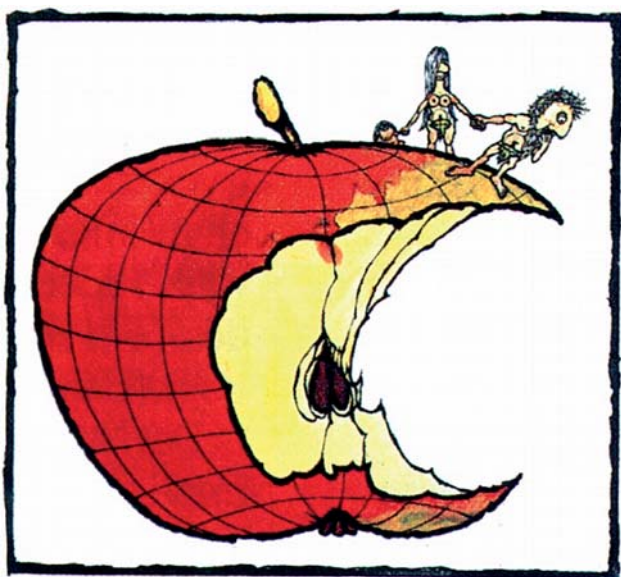
Varför? Man kan med en penninghushållning fortfarande köpa billigare energi för tillverkning än det man kan kräva för den man säljer.

Tro inte att ledande politiker är omedvetna. De vet, men jag hävdar att de är mästare på att förtiga, förtränga och förfalska. Marknaden är politiskt viktig och spelar på demokrati och människors rätt till egna val samtidigt som den i realiteten gör allt för att begränsa valfriheten. Man kan ana manipulationer för att styra lönsamheten bort från till exempel kött och mjölkproduktion baserad på grovfoder därför att grovfoder och utmarksbete inte ger den profit som marknaden vill ha.

Självfallet går det inte i längden att slösaktigt producera och distribuera insatsvaror, livsmedel och annat. Det måste till nya metoder och beräkningssätt för att visa vad som är lönsamt för samhället. Levnadsstandard och livskvalité avgörs inte av hur mycket pengar vi har utan av våra resurser i form av nyttigheter som mat, kläder, bostad, frisk luft och rent vatten. Pengar är, som sagt, bara symboler som visar hur vi värderar olika nyttigheter i förhållande till varandra och som kan användas för att fördela dem mellan oss.

Vi måste lära oss se skillnaderna mellan konsumtion och produktion och inte ta ut mer än vi har.

Grovfoder alstras på utmark utan annan teknik än fotosyntes. Det ger ingen profit. De gränslösa förädlingsföretagen blir nervösa.

Kunskapens frukt

Naturlagarna måste få vara med och forma de ekonomiska spelreglerna i samhället. Även vårt välstånd borde mätas och bestämmas i andra termer än kronor och ören. Energi är ett bra alternativt mått. Vad vi gör när vi producerar är ju att vi omfördelar energi.

Modern djuravel kan ge närmast makabra former. Köttföretagare försvarar koraser där kor inte orkar bära de gigantiska tjurarna - om dessa nu lyckas bestiga dem - och där naturliga förlossningar inte längre finns. Skulle vissa sådana djur släppas på traditionellt hagmarksbete kan de knappast förmå att äta vad de behöver för att täcka den energi som går åt för att beta. De är dömda att stå på stall och matas. Säkerheten är O. Vi har krav på att våra kor ska få gå ut men då och då kommer propåer om att det är för dyrt och opraktiskt. Kommersen nöter och nöter på djurvälferden.

Växtförädling syftar till att få fram nyttoväxter av högre klass. Det gäller behovet av mat, fibrer och annat. Traditionella metoder att modifiera arter är att i aveln använda urval och korsning. Numera försöker man också mera direkt manipulera en arts genetiska kod. Hittills har ingen lyckats förbättra fotosyntesen, det vill säga växters förmåga att utnyttja solljuset. Det darwinistiska urvalet har i oräkneliga släktled format ett makalöst maskineri för att omvandla solens strålar till kemisk energi.

Förädlingen kostar dock alltid något. En växt kan till exempel bilda flera och större frön till priset av ett mindre rotsystem. Med sina små rotsystem blir sorten sårbar och känslig för konkurrens samt brist på vatten och näring. Den måste därför vattnas, konstgödlas och på olika sätt vårdas ifall den ska ge förväntad avkastning.

Livets mångfald definieras som variationsrikedomen bland levande organismer av alla ursprung och de ekologiska komplex i vilka variationsrikedomen ingår. När konventionen om biologisk mångfald klubbades i vårt Miljö- och naturresursdepartement poängterades särskilt att biologisk mångfald, inom ramen för konventionen, innefattar även av människan nyttjad mångfald i form av domesticerade och semi-domesticerade arter och ekosystem.

Det innebär att husdjur och grödor likaväl som odlingsmarkens, bebyggelsens och byggnadernas biologiska betydelse ska uppmärksammas. Vi får inte förbise utmarkernas betydelse när vi väljer framtid.

Och utmarkerna har i tusentals år fött våra kor, getter, får och hästar (med flera husdjur) - tala om hållbarhet och kulturlandskap.

Kelvin Ekeland är en av initiativtagarna till Nordiska Kulturlandskapsförbundet och var dess sekreterare åren 1986 - 1994 samt redaktör för Lommen nr 3 - 31. Foto: Tapio Heikkilä

Om lantraser

Den danska försommaren var bedövande vacker. Det var ett älskvärt land, stående med vida bokar nära havets salta Österstrand. Det buktade sig i ås och dal, ja det var Frejas sal. Tankarna går till högromantikens Adam Oehlenschläger och de minnesrester jag har av den nationalsång han 1819 skrev för Danmark. Hans naturlyrik återfinns också i den svenska psalmboken där han skriver om fåglars flykt mot obekanta stränder (Sv. Ps 304:2).

Den danska sommar som ledde in mina tankar på romantikens stigar inträffade 1997 under den första veckan i juni. Platsen var Skarrildshus i Vestjylland. Orsaken till att jag var där var att Kulturlandskapsförbundet (då Nordiska förbundet för kulturlandskap) kallat till ett nordiskt seminarium. Målet var att rikta

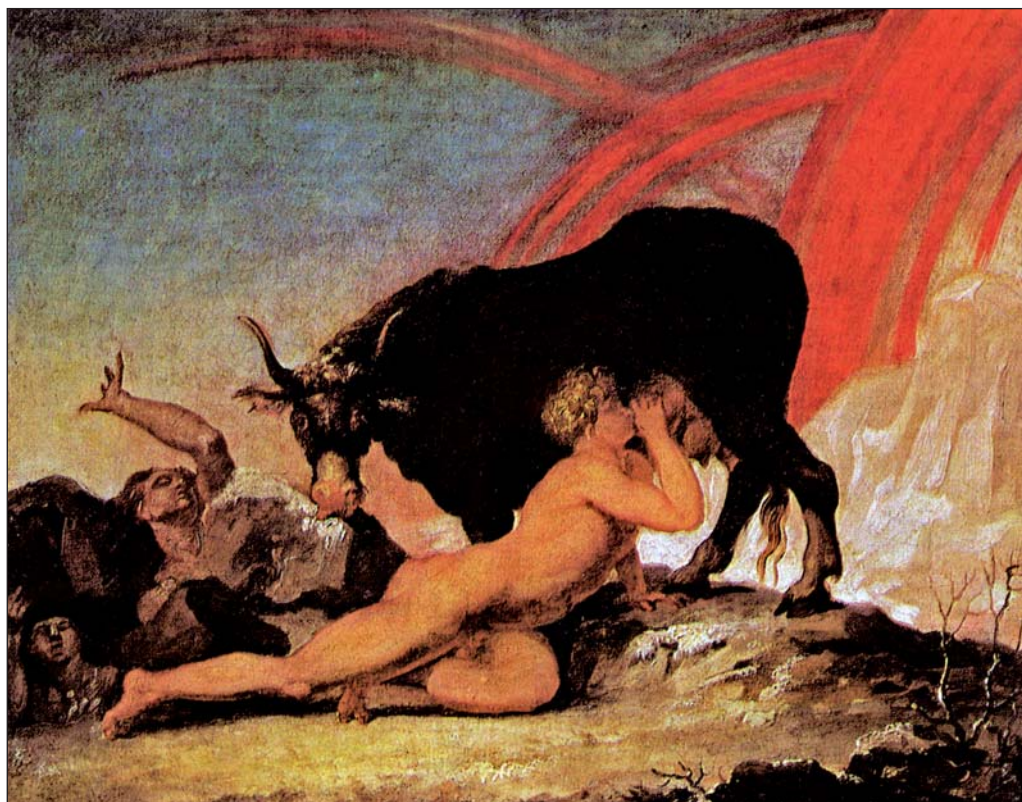
sökarljuset mot de gamla husdjursraserna och deras plats i kulturlandskapet. Mötet var välbesökt och resultatet finns dokumenterat i två rapporter (1999), båda med vår medarrangör Dansk Landbrugsmuseum som utgivare. Den ena ingår i Årbog for Dansk Landbrugsmuseum og Jyllands Herregårdsmuseum 1998 (ISBN 0905-7013) och den separata är Husdyr og landskab (ISBN 87-89429-11-7).

Det roar mig att vindla kring minnen innan jag mer handfast ska försöka gripa mig an numrets tema. Jag kopplar samman Oehlenschläger med Nils Dahlbeck, den svenske förkämpan för värn av lantrasdjur. Oehlenschläger för att han i sin dikt Guldhornen lyfter fram forntiden och Dahlbeck för att han för tankarna vidare till urkon Audhumbla och för att han själv prak-

tiserade hornblåsning. Några minns nog fortfarande förbundets årsmöte i Bohuslän 1990 då Dahlbeck öppnade detta genom att blåsa i ett oxhorn, som han köpt på en auktion i Småland.

Tidningen Arbetet refererade den 26 maj 1990 Dahlbecks hornstöt som en kampsignal för hotade djur- och växtarter samt kulturlandskapet. Reportern Ulf G Eriksson glädde sig dock åt att kunna rapportera att Dahlbeck ansåg att norska väst-

landskon, fjordkon, Skandinavians äldsta koras, nu är räddad till eftervärlden. Projekt Audhumbla (Ödhumla) som döpts av Dahlbeck har nu 22 säkrade djur. Han meddelade vidare att Nils Dahlbeck som få har engagerat sig för att rädda hotade djur och växter för framtiden. Han och några vänner säkrade i sista stund gutefårets fortbestånd och i dag är det den livskraftigaste av våra fårraser. Allmänt sett tyckte han dock att det var dystert för nötkreaturen. Våra koras är för det mesta från 1800-talet då en medveten avel påbörjades. Såväl fjällkon som vår tidigare så vanliga rödkulla är från sekelskiftet. Västlandskon tycks härstamma från minst 1700-talet

Urkon Audhumbla, gudföfadern Bure och jätten Ymer.
Beskuren målning av Nicolai Abildgaard (1743-1809)

och har funnits över hela Skandinavien. Med sin storlek, sina lyrformade horn och kruslockar i pannan har den typiska drag gemensamma med uroxen. Västlandskornas gener för oss långt tillbaka.

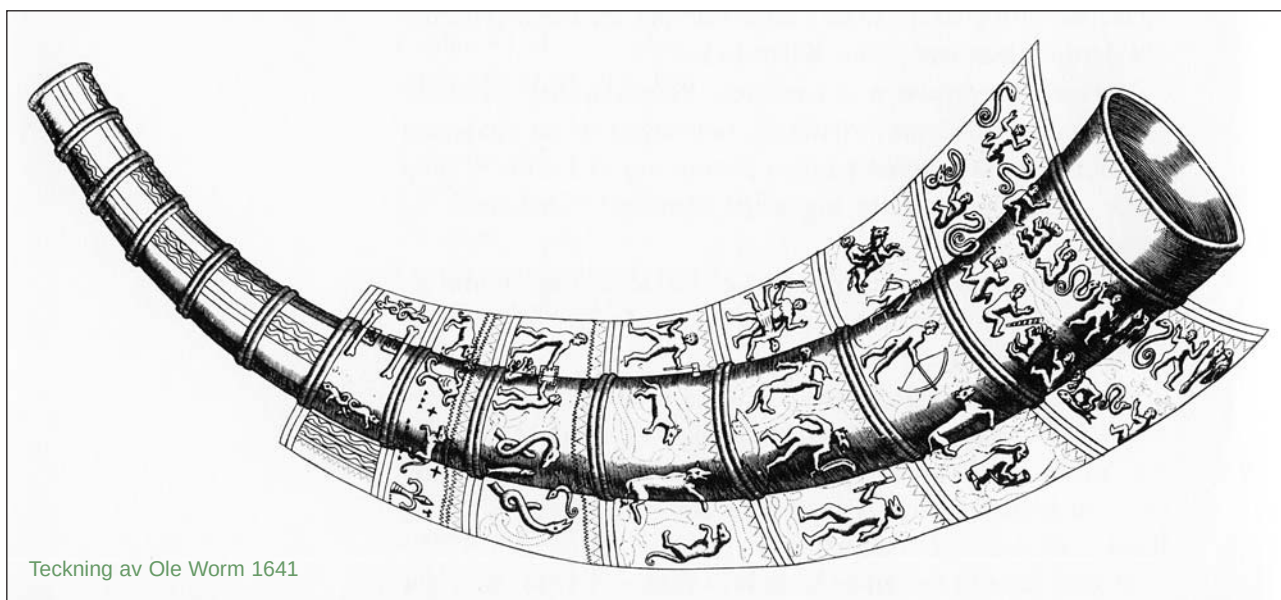
Första fyndet av de danska guldhorn, som senare skulle bli nationalklenoder, gjordes vid byn Gallehus norr om Møgeltønder på södra Jylland i juli 1639 av flickan Kristine Svendsdatter. En spets av hornet stack upp ur marken. Ole Worm beskrev hornet i en uppsats 1641. Det andra guldhornet hittades 1734 när bonden Jerk Lassen höll på att vända jorden i närheten av den plats där det första hornet hittades.

Oehlenschläger visualiserade fyndet i en dikt.

Ved lune Skov
Øxnene trække
den tunge Plov,
over sorten Dække.

Da standser Ploven,
og en Gysen farer
igennem Skoven.
Fugleskarer
pludselig tier.
Hellig Taushed
alt indvier.

Da klinger i Muld
det gamle Guld.
Tvende Glimt fra Oldtidsdage
funkler i de nye Tider.
Selsomt vendte de tilbage,
gaadefyldt paa røde Sider.

Guldhornen var från germansk järnålder, åren 400 till 450. Bägge hornen förvarades i det Kongelige Kunstkammer men stals 1802 av guldsmeden Niels Heidenreich. Han smälte ned båda

hornen - en händelse som fick Adam Oehlenschläger att skriva dikten. Med hjälp av teckningar, beskrivningar och kopior har man dock gjort två repliker i guld.

Mytologins husdjur

Medan vi ännu är i oldtiden kanske det också passar med en påminnelse om Frejas sal. Freja, betyder frun, och är asagudarnas kärleksgudinna. Hon har åtta systrar och en bror, Frej eller Frö. I motsats till Frej, som är gud över den heta kärleken eller lidelsen, är Freja gudinna över den milda kärleken och ömheten. Freja syns ofta på sin vagn dragen av katter. Gudinnan har också en galt kallad **Hildisvin** vilket betyder *stridsgalten*.

Frejas broder Frej är också fruktbarhetens och grödornas gudom. Han ser till att folk kan föda barn och att allt i naturen växer och spirar som det ska. Han är jovialisk och godtrogen. Han hade en gång stridshingsten **Blodighove**. Denna gav han dock bort till sin skosven Skirner, som hjälpte honom i frieriet till Gerd. Därefter brukar han rida på grisen **Gyllenborst** vars grova hår är av guld. Frej har också en annan galt **Slidrugtanne**, med det gyllene skinnet.

Tillsammans drar de båda galtarna Frejs vagn. Gemensamt lyser de upp de båda galtarna upp de svartaste nätter och mörkaste vägar till fullt dagsljus.

Audhumbla betyder den vördnadsfulla. Audhumbla är urkon från vars spenar Ymer drack den feta mjölk som fick honom att växa till jätte. Ymer blev senare dödad av Oden, Vile och Ve, som skapade världen av hans kropp. När Audhumbla slickade på en saltsten tog den formen av en man, Bure. Bure blev vacker och ståtlig och asarnas stamfar. Han fick sonen Burr och med tiden farfar till asarna Oden, Vile och Ve.

Innan vi avslutar kan vi passa på att göra en liten genomgång också av den nordiska mytologins övriga husdjur. Först i tur står ett annat nöt. Det är **Himinrjod**, som är himlens avröjare. Månoxen Himinrjod är jätten Hymers kraftiga avelsdjur med halvmånsformade horn. Tor använde oxens huvud som bete vid ett fiskafänge med avsikt att fänga midgårdssormen Jörmungandr.

Hästar dominerar bland våra mytiska djur

Sleipner är Odens åttabenta, gråa springare. Sleipner har runor ristade på tänderna. Han är snabbast i världen och avlades av hingsten **Svadilfare** och jätten och Odens fosterbroder Loke i gestalt av ett sto. Svadilfare är en mycket stark och arbetsduglig häst. Namnet betyder han som gör mödosamma färder. Sleipner själv är fader till Sigurd Fafnesbanes häst **Grane**. Grane är en trogen häst och vägrar rida med någon annan ryttare på ryggen än Sigurd. Grane har runor ristade på bröstet.

Guldtopp betyder guldlugg och är broväktaren Heimdalls häst. Heimdall rider honom endast under högtidliga tillfällen, som under processionen till Balders likbål.

Gullfaxe betyder den som har en man av guld. Han är jätten Rungners springare, som gavs till Tors son Magne. Hästen har tävlat med Sleipner men förlorat.

Allsvinn betyder den mycket snabbe. Han är en av Sols två springare, som drar solen. Allsvinn har skyddsrunor ristade på hoven. **Arvaker**, den morgontidige, är den andre. Arvaker är en av Sols två springare som drar solen. Arvaker har skyddsrunor ristade på örat. Hästarna jagas av vargarna Hate och Skall. Kommer de för nära förmörkas solen.

Skinfaxe med den lysande manen är ljusalven Dags springare, som var dag galopperar ett varv över himlavalvet så att dygnsrytmen ska bibehållas.

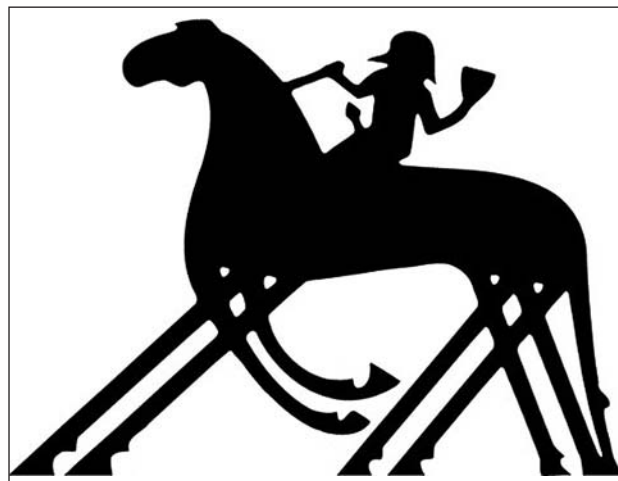
Rimfaxe har rim i manen och är mörkalven Natts springare, som var natt galopperar över himlavalvet och dreglar fram gräsets morgondagg.

Stoet **Gardrofa** river gärdsgårdar. Gardrofa har tillsammans med hingsten **Hamskerper**, som betyder den hårdhudade, avlat budbärerskan Gnås gråa springare **Hovvarpner**. Hovvarpner betecknar någon som kastar med hovarna. Springaren kan färdas genom både luft och vatten.

Hästen **Modin** tillhör Dvalin, alla dvärgars urfader. Denne var smed och runkunnig. Modin är detsamma som trött.

Särimner är gudarnas galt, som slaktas varje dag för att förse de fallna kämparna i Valhall med mat. Nästa morgon är han dock återuppstånden igen. Särimner betecknar någon som är randig liksom havet. Namnet säger en del om forna tiders teckning på svinpälsar.

Heidrun är Odens get. Hon står på Valhalls tak och äter av Yggdrasils löv. Hon har fyra spenar ur vilka det rinner ständiga strömmar av spisöl, gammelöl,

Sleipner från en gotländsk bildsten.

Frågan är hur denna bildsten från Gotland ska tolkas. Har någon vägförande tutat för mycket och blivit en trafikfara eller är det hästen som ska få sig en dragare?

honungsmjöd och vin.

Tandglese och **Tandgnisse** är de två stenbockarna som drar Tors vagn. De kan slaktas och sedan återuppstå igen.

Gyllenkamme är en tupp i världsträdet Yggdrasils topp, försedd med en kam av guld. Hans uppgift att räkna till sextio gånger sextio gånger tolv och sedan gala för att väcka nornorna.

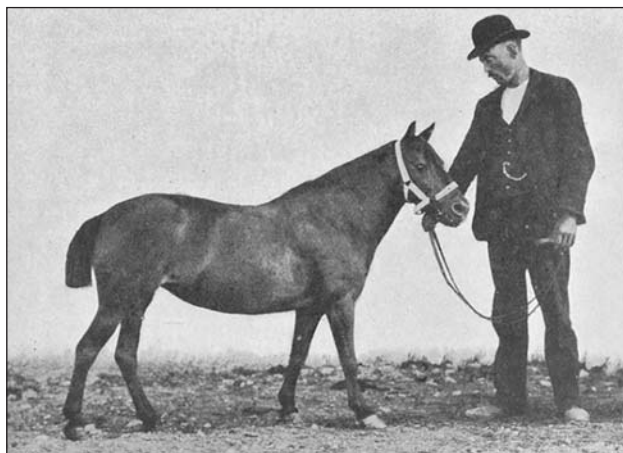
Tuppen **Vidofner** lever i världsträdets, asken Yggdrasils grenverk. Vidofner betyder videflätare. Tuppen vaktas av jättinnan Sinmara med trollspöet Laevatein, lögnernas spö, det enda som kan döda honom.

Yggdrasil är också en av Odens hästar. Ygg är ett binamn som Oden bär i sin gestalt av stormgud. Översättningen blir ungefär den förskräcklige stormgudens häst (drasil betyder fortfarande häst på isländska).

Lantraser böra bevaras

Sven Ekman, 1876-1961, var professor i zoologi vid Uppsala universitet. "Våra husdjurs gamla lantraser böra bevaras", är titeln på en uppsats i Naturskyddsföreningens tidskrift 1938. Här citerar vi de två avsnitten om *Gotlandsrussen* och *Ölandsponnyn*.

Den lilla gotlandsrussen (på Gotland heter det ett **russ**), blott 110-120 cm hög över bogen, torde emellertid stå ganska nära eller nästan vara identisk med den ursprungliga småvuxna lantrasen på fastlandet i den mån denna var en enhetlig ras. Enligt E. BOHMS (1929) sammanfattande arbete över våra hästraser har gotlandsrussen under forna tider inte varit utsatt för någon starkare uppblandning med främmande raser. Dock lära för länge sedan "invandrare från Östersjöprovinserna till Gotland medfört små livländska klippare, som använts till avel på ön. Även under kriget 1853-56 hava livländska hingstar och ston kommit till ön och insatts i aveln". Enligt en annan uppgift härstammade dessa hästar från Litauen. Under senare delen av 1800-talet började det dock se mörkare ut för rasens framtid. Efter enskiftets införande i århundradets förra hälft började man uppodla de marker, där de talrika "skogsbaggarna" tidigare fått ströva fritt omkring, och då man dessutom behövde större hästar för jordbruket, avtog skogsrussarnas antal betydligt. Den uppblandning med främmande blod, som den återstående stammen snart blev utsatt för, innebar en större risk för det fåtaliga beståndet, än den skulle inneburit för en individrikare stam. "För att rädda rasen", som det heter, anlades på 1800-talet Klintebergs Ponnystuteri. Men där användes som beskällare hingsten Kediven, som var fallen efter en arabisk hingst

Bilden kommer ursprungligen från Quartalskrift för lantbrukare och husdjurskötsel, utgiven av Alexis Noring.

och ett ölänningssto. Stuteriet upplöstes 1897 men efterträddes snart av två bolag, Gotlands Skogsrusstuteri och Gotlands Ponnystuteri. Vid båda dessa stuterier användes dels inhemska äkta skogsrusshingstar men också hingstar av utländsk härkomst, nämligen vid det förstnämnda Olle med syriskt blod i sina ådror och vid det sistnämnda den engelske King Polo av okänd härkomst. Dessa främmande hingstar användes för att motverka vissa fel i exteriören, som ansågs vanpryda rasen, och för att få "föl med ädelt utseende och eleganta rörelser". De båda bolagen slutade sin verksamhet 1908, resp. 1912, varefter en förening övertog den. Sedan 1914 erhåller hushållningssällskapet statsbidrag för gotlandsrussens bevarande i ursprungligt tillstånd, och man kan alltså hysa förhoppningar om rasens framtid. Den omtalade inblandningen av främmande blod lär enligt den tyska zoologen ERNA MOHR (1933), som ägnat rasrenhetsfrågan hos russen särskild uppmärksamhet, icke gjort sig gällande hos de fritt levande utegångshästarna på Lojstaheden, utan dessa anses vara rasrena. Deras antal är dock icke stort, år 1930 voro de 80. Annat var förhållandet i början av 1800-talet, då det enligt P. A. SÄVES anteckningar (publicerade av GÖSTA BERG 1933) "var på Gotland gott om skogsruss eller vilda hästar, vilka sommar och vinter fritt drevo kring hela landet i stora drifter", och då "många tusende föl föddes i vildmarken". Många av dem hade icke någon bestämd ägare; "den som tog dem behöll dem: det var gott om dem och de ansågos såsom ett villebråd."

Ölänningen, ölandsponnyn eller "kungs-hästen", är numera alldeles försvunnen. Liksom gotlandsrussen var den en livlig, uthållig och förnöjsam häst, härdad genom utgång hela året, men ännu mindre till växt, blott 80-120 cm hög över bogen. Denna obetydliga storlek ansågs i allmänhet som ett fel, man var rädd att få denna rasegenskap spridd för mycket, och utrotningskriget mot rasen är av gammalt datum. Redan Gustav Vasa utfärdade en förordning om inskränkning av antalet ölänningsar, och i senare hälften av 1700-talet förbjöds, såsom BOHM omtalar utförelse av hingstar till övriga delar av riket och kringförandet av den lilla kungshästen på marknader.

Stoet Lilly - en av de absolut sista Ölandshästarna - fotograferad 1922 tillsammans med "resten av familjen" såsom brukligt var. Hon var född och uppvuxen på Per Larssons gård i Kåtorp, Torslunda socken. Lilly var som andra Ölandshästar liten och seg, snabb och utrustad med ett häftigt temperament. Hon var brun och ungefär 130 cm hög. När Lilly avlivats sändes hon till en konservator för montering av skelettet. Hon är uppställd på Ölands Folkhögskola. Bild och information hämtad från boken Ölands stora alvar.

Genetisk erosion kräver insatser

NordGen - Nordiskt Genresurscenter - är en nordisk institution för hållbart bruk av växter, husdjur och skog med Nordiskt ursprung. NordGens uppgift är således att bevara genetiska resurser som är viktiga för livsmedelsproduktion och lantbruk. Inhemska raser är viktiga inom jordbruket eftersom de är bättre anpassade till de lokala förhållandena. De har ett unikt genetiskt material som är viktigt för avelsprogram och ofta utgör en försörjningsbas för fattiga hushåll eftersom de är lättare att hålla än främmande raser. CBD er det enda internationella avtal som förpliktar länderna till att ta vara på sina husdjursgenetiska resurser.

Trots att många länder vidtar åtgärder för att stoppa förlusten av genetiska resurser från boskap kvarstår enligt FAO problem som måste åtgärdas omgående för att minska förlusten av biologisk mångfald. Vid en internationell konferens i slutet av 2012 presenterades

rapporter från 80 länder vilka beskriver vad de har gjort för att genomföra den globala handlingsplanen för djurgenetiska resurser. Sydvästra Asien är en region där flera arter som nötkreatur, får, getter och dromedarer, först domesticerades. Afrika, med sina många olika tropiska och subtropiska miljöer, är en annan viktig källa för biologisk mångfald.

Enligt de senaste tillgängliga uppgifterna bedöms cirka 22 procent av världens boskapsraser fortfarande vara i riskzonen för utrotning. "Goda nyheter är att de länder som lämnat in rapporter i genomsnitt har realiserat omkring hälften av de åtgärder som togs fram under arbetet med den globala handlingsplanen. Åtgärderna inbegriper alltifrån bevarandeprogram till kartläggning av antalet djur, utveckling av policy och rättsliga ramverk för bevarandet av biologisk mångfald", säger Irene Hoffmann, chef för FAO:s avdel-

ning för djurgenetiska resurser.

I moderna avelsprogram för stora kommersiella raser görs ett mycket starkt urval och populationerna baseras på ett begränsat antal individer främst på handjurssidan. Detta minskar variationen och ökar inaveln. Det är viktigt i dessa avelsprogram att en optimalisering mellan graden av släktskap och urvalsintensitet sker, så att populationens variation långsiktigt upprätthålls och den effektiva populationsstorleken inte begränsas.

Husdjuren spelar en stor roll i världens livsmedelsförsörjning. FAO:s beräkningar pekar på att 30 - 40 % av mänsklighetens kaloriintag kommer från husdjursprodukter och andelen är något ökande. Husdjuren ger

förutom livsmedel produkter som fiber, skinn, är dragkraft och bidrar till rekreations- och sportaktiviteter. Husdjuren har ofta också national- och regionalpolitisk betydelse med bidrag till handel, landskapsvård m.m. samt har kulturhistoriska värden.

Ofta behövs extra understöd och säkerhet för raser som hotas av genetisk erosion eller utrotning. Man talar i princip om tre sätt för vidmakthållandet:

- In situ: Bevarande av en ras i vanlig användning i sin ursprungs-/ utvecklingsmiljö.
- Ex situ in vivo: Bevarande genom en aktiv levande population, men utanför den ursprungliga miljön.
- Ex situ (embryo): Bevarande av sperma, oocyter, embryon och kroppsceller i flytande kväve.

I Sverige har vi sedan 1999 en Miljöbalk

Bestämmelserna i denna balk syftar till att främja en hållbar utveckling som innebär att nuvarande och kommande generationer tillförsäkras en hälsosam och god miljö. En sådan utveckling bygger på insikten att naturen har ett skyddsvärde och att människans rätt att förändra och bruka naturen är förenad med ett ansvar för att förvalta naturen väl.

Miljöbalken skall tillämpas så att

- 1:** människors hälsa och miljön skyddas mot skador och olägenheter oavsett om dessa orsakas av föroreningar eller annan påverkan,
- 2:** värdefulla natur- och kulturmiljöer skyddas och vårdas,
- 3:** den biologiska mångfalden bevaras,
- 4:** mark, vatten och fysisk miljö i övrigt används så att en från ekologisk, social, kulturell och samhällsekonomisk synpunkt långsiktigt god hushållning tryggas, och
- 5:** återanvändning och återvinning liksom annan hushållning med material, råvaror och energi främjas så att ett kretslopp uppnås.

I Miljöbalkens 8 kapitel finns särskilda bestämmelser om skydd för djur- och växtarter. Arbetet med införandet av balken var oändligt långdraget och drogs till och med genom olika regeringar och med flera miljöministrar. Anna Lindh var nog den minister som mest präglade arbetet, men det var Kjell Larsson som fick signera Miljöbalken.

Lite i periferin fanns jag med i arbetet och då främst med kapitel 7 om skydd av områden och kapitel 8 om skydd för djur och växtarter.

Logik och konsekvens är något som jag gillar. Särskilt tycker jag det hör hemma i lagar. Jag hade flera

trevliga samtal om vad som borde rymmas i de båda kapitlen med juristen Katrin Mehr på Naturvårdsverket, där vi båda arbetade vid den tiden. Min uppfattning var att alla djur hörde till den biologiska mångfald som enligt punkt tre i balkens portalparagraf skulle bevaras. Katrin höll med mig. Min uppfattning var också att djuren enligt punkt fyra hörde till den fysiska miljö som långsiktigt skulle tryggas från såväl ekologisk som social, kulturell och samhällsekonomisk synpunkt. Katrin sa inte emot.

Med det som stöd försökte jag nu argumentera mot att man i kapitel 8 enbart talade om vilt levande djur och inte om djur över huvud taget. Alla djur omfattades ju av Miljöbalken. Det var inte så förfärande svårt att ändra skrivningarna efter de förutsättningarna. Skrivningarna kunde i mitt tycke dessutom göras både enklare och tydligare. Dessutom hade ju Sverige sedan 1972 internationellt åtagit sig att skydda också vissa tama djur. FN:s konferens i Stockholm det året hade bland annat poängterat vikten av att slå vakt om lantra-serna bland våra husdjur, vilka hotades av utrotning.

Katrin var tydligt road av mitt sätt att resonera och tog med sig mina idéer till den beredning som skulle utforma verkets yttrande till regeringen och miljödepartementet. Hon kom tillbaka med beskedet att man måste skilja på vilda djur - som ingen äger - och husdjur - som någon råder över. Onekligen låg det något i resonemanget, men det följde ändå inte balkens intentioner.

I kapitel 8 var uppgiften att ge regler för att skydda alla djur och växtarter som hotades. Det börjar med en paragraf om allmän hänsyn; inte "döda, skada, fånga eller störa". Lite längre ner kommer man in på föreskrifter som "behövs för att uppfylla Sveriges interna-

tionella åtaganden på området eller av andra skäl". Här såg jag möjligheten att föra in någon anvisning som kunde ge råd om ifall djur med ägare riskerade att förlora det skydd som ägaren normalt hade plikt att garantera. Jag var till exempel inte obekant med att djurbesättningar kunde skickas till slakt när ägaren blev sjuk, dog eller ställdes inför ekonomisk kollaps.

Katrin kom tillbaka med beskedet att Naturvårdsverket bara ska syssla med vilt levande djur och växter. Övrig biologisk mångfald fick näringsmyndigheter som Jordbruksverket och Skogsstyrelsen svara för ifall de fann något behov för detta. Uppenbarligen fann de verken inga behov för skydd av andra än vilda djur- eller växtarter genom Miljöbalken. Jag vet inte om mina resonemang satte några spår annat än hos mig. Men jag minns dem.

År 2004 påmindes Jordbruksverket om uppgiften att hålla referensgrupper, sköta genbank och utreda hot- och riskscenarier. Jordbruksverket har av regeringen (Förordning 1998:415) också uppdraget att vidta åtgärder för att åstadkomma ett rikt och varierat odlingslandskap och att bevara den biologiska mångfalden. Varje år ska Jordbruksverket redovisa utvecklingen under den senaste femårsperioden rörande husdjursgenetiska resurser, avseende befintliga raser och antalet djur per ras. Detta kräver aktiviteter och åtgärder samt ett behov av en handlingsplan. Vid den internationella tekniska konferensen om husdjursgenetiska resurser, i Interlaken, Schweiz, 2007, antog Sverige en global handlingsplan med ansvar för svenska genetiska resurser. Detta ska hind-

ra att svenskt djurmateriel eroderas och göra att vi kontrollerar vårt eget avelsarbete samt har en säker livsmedelsförsörjning.

Sverige har tillsammans med fler än 100 länder ställt sig bakom den globala handlingsplanen för strategiskt prioriterade insatser. Från denna ska varje land omsätta det som är prioriterat i det egna landets handlingsplan. Jordbruksverket använder Landsbygdsprogram för Sverige 2007-2013 och miljökvalitetsmålen för sitt genomförandearbete. En årlig uppföljning av uppnådda resultat ska göras av Jordbruksverket samt en revidering för att se att planen följs.

Handlingsplanen har gjorts av Jordbruksverket i samarbete med Centrum för Biologisk Mångfald (CBM) och Jordbruksverkets referensgrupp. Handlingsplanen för en långsiktigt hållbar förvaltning av svenska husdjursgenetiska resurser har remissbehandlats och antagits som Sveriges handlingsplan enligt de åtagande Sverige har varit med och förhandlat i FAO. Handlingsplanen har presenterats för Jordbruksdepartementet.

Oklarheter finns idag bland annat när det gäller bedömning av följder för de husdjursgenetiska resurserna på grund av olika beslut och åtgärder som på något sätt berör djurhållning. Idag finns i princip inte något regelverk som behandlar genetiska resurser ur ett nationellt perspektiv, det är dock ett pågående arbete internationellt och i Norden. Det saknas också strategier för hur skilda raser ska bevaras in situ, ex situ eller in vitro.

Där är vi formalistiskt sett, i ett kort perspektiv.

FAO:s hotkategorier

Olika organisationer har olika kategorier för att beskriva hotläget för en art eller en ras. FAO:s definitioner är anpassade till globala förhållanden och de är lätta att förstå och använda.

Utdöd:

En ras är utdöd när det inte längre finns en möjlighet att återskapa rasen. Situationen uppkommer när inga handjur eller hondjur i avel finns kvar. I verkligheten kan en ras vara utrotad innan förlusten av det sista levande djuret, gameten eller embryot har försvunnit. **Kritiskt (critical):** Läget för rasen betecknas som kritiskt om det totala antalet honor i avel är 100 eller färre eller om det totala antalet handjur i avel är fem eller färre eller om den totala populationen består av 120 djur eller färre och är minskande och procentandelen av antal honor i avel

jämfört med antal handjur i avel är under 80 procent.

Kritiskt- bevarad (critical - maintained):

Kategorin omfattar raser för vilka läget är kritiskt men där aktiva bevarandeprogram finns eller populationen bevaras av kommersiella företag eller forskningsinstitutioner.

Hotad (endangered):

En ras är hotad om det totala antalet hondjur i avel är fler än 100 men högst 1000 eller det totala antalet handjur i avel är minst fem men högst 20 eller om hela populationen består av minst 80 och mest 100 individer och är i ökande och den procentuella fördelningen av honor i avel jämfört med handjur i avel är över 80 % eller hela populationen är fler än 1000 men högst 1200 individer och i minskande och den procentuella fördel-

ningen av honor i avel jämfört med handjur i avel är 80 % eller lägre.

Hotad- bevarad (endangered - maintained):

Till kategorin förs hotade raser för vilka bevarandeprogram finns eller populationen bevaras av kommersiella företag eller forskningsinstitutioner.

Inte i fara (not at risk):

En ras betecknas vara utom fara om ingen av de andra hotkategorierna stämmer på rasen i fråga. Det totala antalet hon- respektive handjur är fler än 1000 respektive 20 *eller* om den totala populationen är fler än 1200 individer och populationsstorleken ökar.

Allmän policy

När det gäller frågan om inkorsning av andra raser i de svenska hundraserna så ledde frågan indirekt till att Jordbruksverket valde att ta fram en allmän policy rörande inkorsning i raser som omfattas av svenskt bevarandeansvar. Policyn lyder:

Jordbruksverket avråder från inkorsning i hotade svenska husdjursraser om det inte finns mycket starka belägg för att rasen i fråga har problem som härrör från inavel. Om eventuell inkorsning ändå sker får denna inte till det sämre förändra den ursprungliga rasens funktion, arbetssätt eller sundhet.

Tabell 1. Detta är enligt Jordbruksverket raser som Sverige har ett bevarandeansvar för
Handlingsplan för förvaltning av husdjursgenetiska resurser under perioden 2010-2020

Djurslag	Raser
Ankor	blekingeanka, svensk blå anka, svensk gul anka, svensk myskanka
Bin	nordiskt bi
Fisk	odlad röding avsedd som matfisk
Får	dala pälsfår, gotlandsfår, gutfår, helsingefår, klövsjöfår, roslagsfår, ryafår, svenskt finullsfår, svärdsjöfår, värmlandsfår, åsenfår
Get	göingeget, jämtget, lappget, svensk lantrasget
Gris	linderödssvin
Hund	dansk/svensk gårdshund, drever, gotlandsstövare, hamiltonstövare, jämthund, norrbottensspets, schillerstövare, smålandsstövare, svensk lapphund, västgötaspets
Häst	gotlandsruss, nordsvensk brukshäst, svensk ardenner, svensk kallblodig travare
Höns	bohuslän-dals svarthöna, gotlandshöna, hedemorahöna, kindahöna, (gammal-) svensk dvärghöna, orusthöna, skånsk blommehöna, åsbohöna, ölandshöna, öländsk dvärghöna, svenskhöna
Kanin	gotlandskanin, svensk pälskanin
Katt	europé, lantraskatt
Nötkreatur	bohuskulla, fjällko, ringamålako, rödkulla, väneko, svensk kullig boskap, svensk låglandsboskap (utom holstein), svensk röd och vit boskap
Ren	tamren

Jordbruksverket har i samråd med det husdjursgenetiska rådet tagit fram fyra kriterier, som ska vara uppfyllda för att Sverige ska ha ett bevarandeansvar. Dessa kriterier är:

- Ansvar et omfattar endast raser som åtminstone i viss grad domesticerats.
- Arten och dess olika raser används eller har använts som någon form av nyttodjur av människan.
- Arten och/eller artens enskilda raser ska hållas i en sådan närhet av människan att det känns naturligt att kalla den ett husdjur.
- En betydande del av populationen ska finnas i Sverige.

Husdjur, lantraser - djur till arbete, mat, kläder och nöje

Arbetsdjur förekommer bland annat inom jordbruk, skogsbruk eller för att dra vagnar och som packdjur. Arbetshästar har existerat sedan domesticeringen för ca 6 000 år sedan, men har inte varit särskilt vanliga i Europa förrän under 1700-talet och inte innan 1800-talet i Sverige.

Hällristningar från bronsåldern i norra Europa kan visa hästar spända för plogar, men det skulle dröja ända fram till 1700-talet innan hästen ersatte oxen i jordbruket i Europa. Under bronsåldern var en häst framför plogen mer symbolisk och användes i en religiös ritual där den första fåran plöjdes av hästen för att sedan ersättas med oxarna. På många ställen i Sverige, bland annat Småland, Skåne och Bohuslän användes oxar så sent som fram till första världskrigets slut. Till följd av kastrationen är oxen lätthanterlig och lämplig till dragare.

Beträffande föda från djur finns en delvis dramatisk debatt idag. Historiskt måste man ändå erkänna att sådan mat alltid har förekommit. Våra husdjur har i stor utsträckning bidragit den vägen till vår försörjning.

Till sällskapsdjuren räknas häst, hund, katt, duva, hamster, marsvin, chinchilla, mus, råtta, ökenråttor (gerbil), kanin, tamiller, minigris, afrikansk pygméigekott, undulat, papegoja, nymfparakit, kanariefågel, ödla, leguan (iguana), orm, sköldpadda, groda, padda, vandrande pinne, spindeldjur, kräftdjur (eremitkräfta),

akvariefiskar, guldfisk, koi (domesticerad karp). Frågan är om allihop verkligen är sällskapsdjur - våra följeslagare för sällskaps skull - eller snarare arbetsdjur eller för animalisk produktion. Av tradition är det väl mest däggdjur och fåglar som varit våra sällskapsdjur. Resten har först på senare tid hamnat hos vanligt folk. Först var de förbehållna de kungliga och någon högadlig familj eller en bisarr forskare.

I Sverige farmas huvudsakligen mink, samt i liten utsträckning chinchilla. Räv farmas inte längre, eftersom gällande djurskyddsregler förordar produktionen avsevärt. Organiserat svenskt avelsarbete saknas. Under år 2006 utvärderade Jordbruksverket om Sverige har bevarandeansvar för några av de djurslag som farmas för pälsens skull. Jordbruksverket har kommit fram till att Sverige inte har bevarandeansvar för någon art som farmas enbart för pälsens skull.

Under år 2006 har Jordbruksverket utvärderat om Sverige har bevarandeansvar för tamiller. Det är då inte sällskapsillrarna som avses, utan de illrar som används vid jakt på kaniner. I dagsläget saknas underlag för Jordbruksverket att ta ställning till ett eventuellt svenskt bevarandeansvar. Jordbruksverket anser att det kan finnas skäl att genomföra en inventering för att se om det finns kvar äldre, av utländskt avelsmaterial opåverkade illerstammar i landet. Åtgärden har dock jämfört med andra åtgärder rörande husdjursgenetiska resurser låg prioritet.

Rödkulla

Svensk dvärghöna

Svensk lantget

Insekter

Silkesfjärilen

torde tillsammans med honungsbina vara de mest betydelsefulla insekterna i människans tjänst. Men det finns myror med käkar som används för att hålla samman sår och fluglarver som rensar svårläkta sår från svallkött. Många småkryp kommer dessutom till nytta som föda.

Honungsbina

Var tredje tugga vi tar är pollinerad, bina betyder mycket för både människan och växterna.

Värdet av Svensk honungsproduktion är 120-135 miljoner kronor, värdet av binas pollinering är 190-325 miljoner. Honung kan importeras men inte pollinering.

Fram till 1500-talet var honungsbina bara kända i den gamla världen: Europa, Afrika och Asien. I Europa fanns det mörka europeiska biet, *Apis m. mellifera*. Redan år 1530 förde portugiserna biet till Brasilien. Första gången bin omtalas i Nordamerika är 1638. Till Australien, blev biet infört 1822 och till Nya Zeeland 1842. Som resultat av det långa naturliga urvalet under olika förhållanden har en mängd geografiska arter eller raser uppstått.

Det nordiska biets historia i Norden är nästan lika lång som människans. Men det beskrevs först 1758 av Carl von Linné. Han namngav det som *Apis mellifera*, Linnaeus. Troligen visste han inget om andra biraser, men brodern och biodlaren Samuel skriver 10 år senare att det på andra orter i världen finns bin som är gula och bruna. Från alla håll trängde de nya raserna på och de nordiska biodlare som var moderna och framåt satsade på något nytt. Det är lätt att förstå, att det inte var lätt att vara nordiskt bi. Det är också svårt för biodlare att hålla renrasiga nordiska bin, eftersom binas ungdrottningar kan para sig med drönare från samhällen som ligger flera kilometer från den egna bigården.

Jordbruksverket i Sverige menar att bara nordiska biet (brune bi) uppfyller kraven för svenskt skydd. I Sverige finns tre parningsstationer för nordiskt bi: Lurö och Djurö, som ligger mitt i Väneren samt Hästliden. Runt 500-700 drottningar paras årligen. För att skapa en större trygghet för rasen på sikt har Föreningen Nordbi börjat skapa frivilliga renparningsområden, reservat, som samtidigt kan fungera som genpooler. Särskilda genpooler finns på tre öar: Hindersön utanför Luleå, Holmön utanför Umeå och Utö i Stockholms skärgård. Värderingen av de nordiska bruna bina grundar sig på hur många renparade drottningar som produceras varje år och antagandet att biodlarna byter drottning vartannat år.

Den omställning som pågår inom lantbruket till odling av mer energigrödor är beroende av bin för pollinering för att nå högre avkastning. De samhällsvärden bina producerar är dels honung, dels pollinering. Pollineringsvärdet har beräknats till 10-20 gånger honungsvärdet.

Fiskar, kräfter musslor

Tama fiskar? "Alla mina guppys är tama för utom dom små bebisarna", skriver Marcus N på nätet. Kanske är det så man tänker om fiskar som husdjur och tittar på akvariet.

Men säg: Vattenbruk! Vad tänker man då? Odling av djur och växter i vatten. I Sverige har fiskodling skett oerhört länge, t ex i dammodlingar av karp och ruda. I dagens svenska akvakultur bedrivs odling av matfisk och skaldjur för konsumtion, samt sättfiskodling för utsättning för att stärka naturliga eller introducerade bestånd, främst av kräfter och laxfiskar. En del av sättfiskodlingen avser även produktion för leverans till matfiskodlare. Sverige har inte tagit något bevarandansvar för några vattenbruksdjur i bemärkelsen husdjur.

Röding, karp, kräfter mm

Jordbruksverket har utvärderat regnbåge, röding, ål, lax, öring, sik, gös, karp och koikarp (prydnadsfisk), gräskarp, harr, flodkräfta, signalkräfta, blåmusslor och ostron.

Jordbruksverket anser att bara röding (*Salvelinus alpinus* och *Salvelinus umbla*) uppfyller de fyra kriterier som satts upp för att Sverige ska ha ansvar för en fisk som husdjur. För regnbåge ser Jordbruksverket att Sverige bör ta ett större ansvar för att aveln sker långsiktigt uthålligt. Verket förklarar inte hur det resonerar när röding mer än till exempel karp, flodkräfta eller blåmussla och ostron är domesticerad och använts som nyttodjur. Inte heller tar Jordbruksverket upp varför det är naturligare att kalla rödingen husdjur eller att den i större omfattning än de andra är svensk. Röding finns i alla tidigare nedisade områden på norra halvklotet och omfattar mer än 50 arter.

Tar man karpen (*Cyprinus carpio*) som motsats är den erkänt domesticerad och har odlats i dammar sedan medeltid med en rad lokala raser som följd. Karpodlingen skedde mest i södra Sverige. Ruddammar förekom längre norrut. Genom att studera lokalnamn kan man hitta trolig spridning. Vid Gustafsborg i norra Skåne anlades mot slutet av 1800-talet karpdammar på stora arealer och numerären översteg 60 stycken. Man beräknar, att karpnen under gynnsamma förhållanden tiodubblar sin vikt under det andra året, femdubblar densamma under det tredje samt tillväxer med 50 procent under det fjärde.

År 2011 producerades inom svenskt vattenbruk 10 140 ton *matfisk* i slaktad vikt, vilket motsvarar 11 970 ton i beräknad hel färskvikt. Detta är 29 % högre än 2010 års produktion. Den slaktade fisken bestod till 90 % av regnbåge. Vidare producerades bland annat 1 128 ton röding och 1 470 ton musslor.

Produktionen av *sättfisk* och *sättkräftor* skattas till 1 064 ton. Regnbåge dominerar även här. Man ser då att landet har 70 odlare med en produktion av över 10 miljoner kilo.

Vattenbruksanläggningar i Sverige 2011: *matfisk* 79; *sättfisk* 72; *matkräftor* 25; *sättkräftor* 8; musslor 14 och ostron 1.

Det är också besynnerligt att ingen heller har uppmärksammat de slotts- eller herrgårdskräftor som började odlas på 1500-talet. Det började med att Johan III satte kräftor i vallgraven till Kalmar slott. Tilltaget väckte adelns intresse och många odlade kräftor med storlek som avelsmål. Hur har det gått med dem? Har pesten skonat någon stam? Om man jämför med röding, vilka kriterier fyller inte dessa kräftor för att kunna var lika goda husdjur?

Brokiga karpar har odlats fram i Kina som dekoration i dammar, och därifrån spritts, först till övriga Östasien, och sedan till resten av världen. De kallas vanligen för koi - det japanska ordet för karp. I Japan

Jordbruksverket i Sverige har författningsmässigt ansvaret för bevarande av den biologiska diversiteten även då det gäller fiskodling. Då det gäller äldre arter som odlats och sådana med kulturhistorisk anknytning har verket ingen kunskap. I den aktionsplan verket har gjort för bevarande av biologisk mångfald anges bara att verket inte behandlar frågan om fisk. Inte ens en samordning med Fiskeriverkets aktionsplan har aktualiserats.

I Sverige saknas alltså helt någon som tar officiellt ansvar för bevarande av den mångfald som i tusen år odlats i dammar, vallgravar och andra anlagda vatten. Vilka lokala raser har vi exempelvis av spegelkarpar, som kan se ut så som på bilden? Vilka rasföreningar finns?

Är det någon som vet, så meddela förbundet!

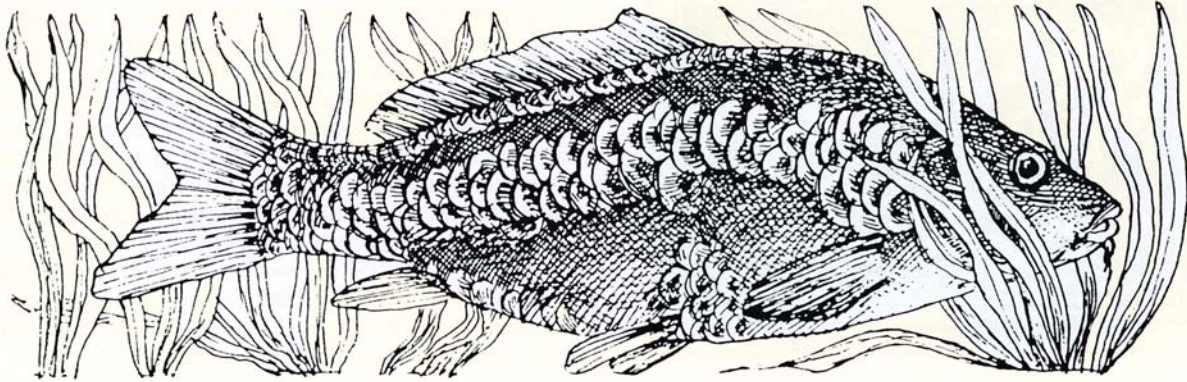
Ovanstående bild av en häftig spegelkarp är tagen från Lommen nr 18 där Kelvin skrev om boken "Äldre tiders odling" och därmed aktualiserat utredningsarbete.

kallas de dekorativa karporna för 'nishiki-goï', "brokadkarp". De vanligaste färgerna är vitt, svart, rött och orange. De tatueras gärna. I den dolda meningen bakom den traditionella tatueringen *Irezumi* finns längtan, tillgivenhet, kärlek och ömhet.

I Japan symboliserar koi en djup vänskap. I Kina tatueras ofta koi i par och då grupperade som en yin yang-symbol; ljus och skugga.

Karpedamme i Gråsten

I förra numret noterades att det i Sverige saknas någon som officiellt ansvarar för den mångfald som i tusen år odlats i dammar och andra anlagda vatten. Karpar nämndes som exempel på fiskar, vilka kan ha bildat lokala raser.

Från Danmark har jag hört om en i hög grad levande karpodling. Eftersom denna finns vid Gråsten Slot, inom räckhåll från Sandbjerg Slot, där årsmötesdeltagarna bor, passar det bra att förmedla uppgiften. Slottsparken har fyra karpdjöar, uppkallade efter drottningen och hennes döttrar.

"I sidste halvdel af 1800-tallet blev De Hertugelige Karpedamme i Gråsten anlagt af Hertugen af Augustenborg efter tysk mønster. Karpedammene er Danmarks største og repræsenterer et stykke spændende sønderjysk kulturhistorie.

Tæt ved Slotssøen findes yngledammene, hvor karperne gyder og yngler i sommerperioden. Om efteråret sættes yngelen ud i karpesøerne. Tre år senere tømmes de for vand. Karperne, ca 1,5 kg, fanges og sælges."

I Lommen nr 19 kom en uppföljning av karpnen i nr 18 med en berättelse om karpodlingen vid Gråstens slott. Typiskt för redaktör Ekelands sätt att under sitt långa redaktörskap för Lommen röra sig mellan det konkreta naturfenomenet, de långa linjerna och det kulturhistoriska.

Fjäderfä: höns, gäss, ankor och myskankor

Sverige har egentligen ingen egen avel av värphöns, slaktkyckling, kalkon eller anka, utan är beroende av internationella avelsföretag. Det medför att Sveriges

möjligheter att påverka aveln för god anpassning till svenska förhållanden i realiteten saknas. Detta innebär en överhängande risk för svensk fjäderfänering.

Det berättas om skånska gåsakungar, som på 1930-talet tävlade om att avla fram de tyngsta gässen. Två av dem var Sigge Nilsson i Kabbarp och Folke Jönsson i Vebröd. Det är gåskarlar som blir tyngst och för att kunna sortera ut dem hade man en liten hund till hjälp. Hangäss brukar vara aggressivast och anfalla. Den skånska stamgåsen kom från Mårten Olsson i Harlösa, vilken redan 1870 köpte i gäss från byarna Hunneberga och Vomb.

Industrihönsen är inte inhemska. Fjäderfä hålls på

Gåsskötsel är enligt Lanthönsklubben vår äldsta form av fjäderfäskötsel. Redan under bronsåldern ca 500 f.Kr. fanns tamformer. Grågäss (*Anser anser*) fångades och hölls tama. Övergångsformer förekom långt in i modern tid. Foto Lena Bergils. Kulturens Östarp

traditionellt sätt i Sverige huvudsakligen för husbehov eller som hobby. För detta ändamål är bara två raser så stora att de inte betraktas som hotade och det är **åsbohöna** och **blommehöna**. Alla andra lantraser är hotade. Beträffande ankor och gäss kan sägas att läget är mycket kritiskt för **blekingeanka** och i viss mån **ölandsgås**. En orsak är att det är svårare att hålla simfåglar än höns. Generellt går det snabbt att få fler djur av varje ras, eftersom det går att kläcka fram stora kullar av framför allt höns, men även simfåglar.

Det krävs dock att någon vill ha just dessa raser. Bevarandearbetet bygger bland annat på att djuren ska vara fördelade på många besättningar.

Den svenska **blå ankan** är inte identisk med i utlandet benämnda *swedish blue duck* eller *pommersk anka*. Ursprunget till den svenska lantrasen är enligt Lanthönsklubben oförädlade blåfärgade ankor, som under de första åren på 1900-talet samlades ihop längs västkusten, från Skanör till Göteborg. Ankrasen fick sin första standard redan 1907.

Bjurholmshönor. Foto: Anna Burén, Sveriges Radio

Ny lantrashöna funnen

Sverige har fått en ny lantrashöna och den har hittats på en gård i Bjurholm, Västerbotten.

Det är Jonas Nordlund som av en slump fann flocken med hönor hos en äldre dam, uppger SR Västerbotten den 14 januari 2013. Hönorna är svarta, gråa eller bruna. De har gått på samma gård i över 120 år. Fyndet är unikt.

- Det är den allra nordligaste höna vi hittat hittills,

jag tycker det är väldigt roligt, säger Jan-Olof Mathiasson Lanthönsklubben till SR Västerbotten. Jonas Nordlund på Backfors gård i Bjurholm har fått ansvaret för genbanken för bjurholmshönan. Enligt radiokanalen har många intresserade hört av sig.

- Vi kommer att placera dem hos personer som vi verkligen litar på att de inte blandar dem med andra djur, säger Jonas Nordlund till SR Västerbotten.

Gris

Jordbruksverket har fastställt att Sverige har bevaransvar för linderödssvinet, och i viss utsträckning även för svensk lantrasgris. När det gäller svensk lantrasgris så bör rasen egentligen betraktas som en nordisk ras, men under cirka 30 år var svensk avel av rasen inte nämnvärt påverkats av andra länders lantras. Det kan alltså finnas skillnader mellan svensk lantras och andra nordiska länders lantras. Det är därför rimligt att bevara fruset genetiskt material av svensk lantras som en säkerhetsåtgärd.

Sverige har enligt Jordbruksverket inte bevaransvar för svensk yorkshire och svensk hampshire. Eftersom dessa två raser ändå är betydelsefulla för svensk livsmedelsförsörjning bör dock raserna hållas på ett långsiktigt och tåligt sätt.

Våra tidigaste belägg för en storskalig djurhållning är svinhjordar som hölls under den del av stenåldern som började för ungefär femtusen år sedan och kallas mellaneneolitikum. Man kan tala om en utvecklad grisekonomi från vår västkust över landen vid de stora sjöarna till landskapen Gästrikland och Hälsing-

land och sedan ner efter Östersjökusten. Landskapet präglades då av glesa, rikt ollongivande ekskogar med hasselinslag. (Boken introducerades sent.) De stora hjordarna tycks ha skötts tämligen extensivt med stor-slakt vid särskilda tillfällen eller när reguljär jakt och fångst gick dåligt. Antydningar finns om att det även kan röra sig om tidiga marknader. Djuren har karaktäriserats som semidomesticerade, det vill säga halvta-ma. Anpassningen till husdjur skedde huvudsakligen genom urval, med avel på egenskaper man ville gynna - foglighet och fetma. Även andra åtgärder förekom. Belägg finns till exempel för kastrerade tamsvin i Skåne för mer än 5000 år sedan.

Man skiljer nu på det gårdsbundna och mer förädlade hussvinet/hosvinet; det som ibland var vitt men oftast bälat eller brokigt; alltså svin som götts hemma vid gården, och det mer genuina svenska skogssvinet. Det senare beskrivs som ett olikfärgat, kutryggt, spetsnosigt, spetsörat och långbent ollonsvin, som val-lades i södra Sveriges bok- och ekskogar fram till slutet av 1800-talet. När kronoskog brukades togs en speciell skatt ut, kallad ollongäld. Ursprungligen betalades skatten i natura, så kallat ollonfläsk, men senare övergick man till pengar. Ollongälden avskaffades 1844.

Linderödssvinet är klassad som hotad-bevarad. Trenden pekar försiktigt uppåt för svinen i genbanken. Grisar får många avkomor (i genomsnitt åtta smågrisar per sugga år 2005), vilket gör att finns det bara avsättning för livdjur kan antalet genbanksdjur öka snabbt. De flesta genbanksbesättningar håller bara ett fåtal djur, varför ökningen av antal grisar kommer att följa ökningen av antal genbanksbesättningar. Foto Kelvin Ekeland. Äskhult

Estniskt lantsvin. Plansch i Järvamaa muuseum

I Byggningsbalkens kapitel 12, **Huru svin må i ollonskog släppas**, kan läsas:

1 § Åga flere ollonskog samman; då skola de i rättan tid sig förena, huru många svin där kunna födas, och släppe sedan var in efter ty, som han del i skog äger. Släpper någon flera in; haven de andre våld att taga dem upp, och han böte en mark för vart svin, och skadan åter. Äger han ej själv så många svin, som han på sin del föda kan; stånde honom fritt andras svin för lega intaga. Gör han det ej; då må de andre hans del saklöst nyttja.

Och så vidare i fyra §§.

Det sista svenska skogssvinet påstås ha slaktats på Skansen efter propåer från hälsovårdsnämnden, som anmärkte på lukt och orenlighet (och åts upp på en julfest). Tidigare hade de *plättade* svinen på Kulturens Östarp mött ett liknande öde. Rykten fanns om beva-

rade besättningar i Baltikum men de kontrollerades inte. Därmed dog de vildsvinspräglade skogssvinen ut. De allra, allra sista kunde dock åter ha hamnat på Skansen. Bonden Johan Andersson från Fogdarp utanför Hörby på Linderödsåsen, skrev 1947:

"Skobbosvinen som de kallade de gamla raserna för, de var naturliga svin. Aldrig bendåliga som de förädlade raserna, alltid blev det gott resultat när suggorna grisa... Jag tänkte flera gånger att jag skulle skicka en sån till Skansen för att bevara de gamla raserna och trevliga färgerna på dem, men jag visste inte var jag skulle hänvända mig. Därför blev det inte av."

Det gamla lantsvinet tillvaratogs dock på sätt och vis 1952 då Skånes Djurpark i Höör tog hand om några brokiga grisar av en gammal ras från Linderöd. Senare tillkom i bevarandearbetet också en brokig suga från Ekered på Hallandsåsen.

Kanin

Vit lantkanin var fram till 70-talet den vanligaste kaninen i Sverige, duglig både som köttproducent och utställningsdjur. Ursprungligen var den en dansk ras, känd sedan början av 1900-talet. Djuren saknar pigment, *albino*. Vit lantkanin är den bästa produktionsrasen och är även en bra nybörjarkanin. Var populär som kött- och pälsdjur för fritidsuppfödning under andra världskriget. Kroppen är bred och muskulös med relativt finfibrigt kött; väger 3,8-4,6 kilo. Vit lantkanin lämpar sig väl för korsning.

Sverige har fem inhemska kaninraser, svensk pälskanin, gotlandskanin, orange, örestad och isabella. Jordbruksverket har kommit fram till att bevarandeansvaret omfattar de två första.

Svensk pälskanin rasar i antal och läget är kritiskt om man ser till djur i genbank. En bidragande orsak är att rasen har att konkurrera med många andra standardiserade raser. Utställare väljer ofta andra raser. Ett annat skäl är att alla individer inte registreras som genbanksdjur. Rasen är frisk, dödfödda ungar är mycket sällsynta och fertiliteten god för unga och medelålders honor. Föreningen Svensk Pälskanin är en mycket liten förening, vilket gör bevarandearbetet för rasen sårbart.

För gotlandskaninerna ser det ljusare ut och föreningen närmar sig sitt mål på minst 250 kaniner av vardera kön. Dödligheten på kaninungarna de första sex veckorna ligger på drygt 14 %, vilket är lägst sedan uppgiften började noteras. Att utvecklingen inom gotlandskaninerna är så positiv kan förmodligen till stor del tillskrivas att det finns en väl fungerande förening som på ett seriöst sätt arbetar med bevarandefrågor.

Föreningen Gotlandskaninen fann 2001 hos den dövtumma äldre damen "Edith i Sjöskogen" en intressant grupp kaniner av äldre härstamning. Djuren har sedan 1937 funnits i Dalsland då Ediths familj flyttade dit från Kristinehamn. Enligt vad som framkommit härrör den enda kända inblandningen från 1968. Då togs två svart-vittecknade djur, en hona och en hane, in i besättningen. Djurantalet har tidigare legat kring 15-20 men minskade under de sista åren drastiskt. De sista djuren köptes ut från ursprungsbesättningen under 2007.

Mellerudskaninen är en lugn och snäll kanin av medelstorlek. Kaninerna ger intryck av att ha ett något grövre ansikte och ett mer brant sluttande kors än gotlandskaninen. De är något lugnare. Kullstorlek normalt 4-5. Rasen har tidigare fungerat som husbehovsdjur med många användningsområden. Djurantalet ligger idag omkring 30 djur i vinterstall vilket betyder att

Vit lantkanin. Foto Emma Ekeland

Mellerudskaninen är starkt hotad som ras. Alla som är intresserade av att vara med och bevara denna lantras till eftervärden är varmt välkomna!

Genbanksansvarig är Ylva Mårtensson; mellerudskanin@gotlandskaninen.se. Det finns ett stort behov av fler intresserade djurhållare och uppfödare. Hör gärna av dig om du vill veta mer om Mellerudskaninen.

Häst

Sverige har bevarandansvar för hästraserna gotlandsruss, svensk ardenner, nordsvensk brukshäst och svensk kallblodig travare. Alla fyra raser kategoriseras som *hotad-bevarad*.

Glädjande är att antalet nordsvenska hingstar ökar. Likaså ökar antalet avlagda samt godkända körprov för körbarhetsintyg och även antalet betäckningar. Med andra ord finns ett starkt och ökande intresse för den nordsvenska brukshästen och dess nytta i Sverige.

Sedan 2008 har det gått utför med hästaveln bland de svenska lantraserna, något som 2012 oroar rasernas intresseföreningar och Jordbruksverket. Betäckningarna minskat med uppemot 40 procent. Antalet djur är väl hyfsat men trenden och utvecklingen på sikt oroar. När vi pratar med föreningarna så handlar det om att försöka hitta åtgärder för att intressera framför allt yngre människor att hålla hingstar, säger Göte Frid på Jordbruksverket.

Det är bristen på ekonomi i aveln som oroar. När det gäller hingsthållningen i tre av de utrotningshotade raserna anser föreningarna att någon form av bidrag kunde vara till hjälp.

För travarna finns en mer naturlig stimulans. Under år 2006 var Järvsöfaks den mest vinstrika kallblodiga travaren med 2 867 341 kronor insprungna. Järvsöfaks var även den mest lyckosamma avelshing-

Enkelt uttryckt är skillnaden mellan svensk och belgisk ardenner att den belgiska är avlad på storlek. Man har velat ha tyngd och massa eftersom man inte bara velat ha dragare utan även hästar för slakt. Efter snart ett och ett halvt sekels avelsarbete har den svenska ardennern fått ett mycket gott lynne och inte fullt så mycket massa som sina släktingar längre söder ut. Foto Mats Folkesson. Äskhult.

sten; avkommorna sprang in/tjänade 8 834 753 kronor.

Föreningen Ölandshästen har ansökt om att få godkända plan- och riktlinjer för registrering och avel av ölandshästar. Då den sista ölandshästen dog för nästan hundra år sedan och de hästar föreningen vill bedriva avel med består av estniska hästar kan namnet ölandshäst förefalla olämpligt. Namnet är dock inte skyddat enligt lag, varför inget hindrar föreningen från att benämna de estniska hästarna för ölandshäst. Jordbruksverket vill dock betona att de hästar som avses aldrig kan komma att omfattas av svenskt bevarandeansvar. Jordbruksverket avslag föreningens ansökan, eftersom verket inte tyckte att föreningen uppfyllde alla krav som ställs på en registerförande förening.

Man kan undra över logiken i att inte godta en regional svensk häst som bevarats i en gammal svensk provins medan den svenska ardennern redan genom namnet avslöjas som import.

Ren

Jordbruksverket anser att tamrenen fyller kriterierna för att Sverige ska ha bevarandeansvar för renen i bemärkelsen husdjur. Men Sametinget övertog renfrågorna den 1 januari 2007.

Renarna är närmast arktiska djur. Samerna kallar dem för **fjällrenar** och **skogsrenar** utifrån vilken typ av renskötsel det är frågan om. Fjällrenen vistas i fjällregionen under barmarksperioden och i skogsregionen under vintern. Skogsrenen lever i taigaskogen året om. Vetenskapligt kallas de skandinaviska renarna *Rangifer tarandus tarandus*, men i mellersta Finland finns en vild population skogsrenar, med det vetenskapliga namnet *Rangifer tarandus fennicus*. Den rasen är högre och har större klövar än *R. t. tarandus*. *R. t. tarandus* kallas också för tundraren medan *R. t. fennicus* kallas för skogsren.

En fjällrentjur (fjällrenskötsel) kan väga 100-150 kg och en renko kan 60 till 90 kg. En kalv väger 4 till 6 kg vid födseln i maj och 30 till 50 kg på hösten. Skogsrentjurar kan komma upp i vikter om cirka 180

kg. Skillnaden i vikt förklaras med att sommarbetet på taigan är mer näringsrikt. Efter flera generationer som husdjur har renen i skogsrenskötseln blivit större än sin frände som gör långa vandringar mellan fjäll och skog.

Arkeologiska fynd och berättelser vittnar om hur den en gång tämjdes och blev grunden för ett gott liv på nordkalotten. Men människorna fick anpassa sig efter renarnas vandringar, vilket skapade en nomadkultur. Visserligen finns traditioner kring hur de blev tamdjur men man bör också fundera över vem som egentligen styrde vad. Kanske bör de kallas semidomesticerade - det var ju människorna som tvingades anpassa sig efter vandringarna på fjäll och taiga - vilket tvingade fram den *cykliska nomadism* som blivit utmärkande för samer och flera arktiska folk.

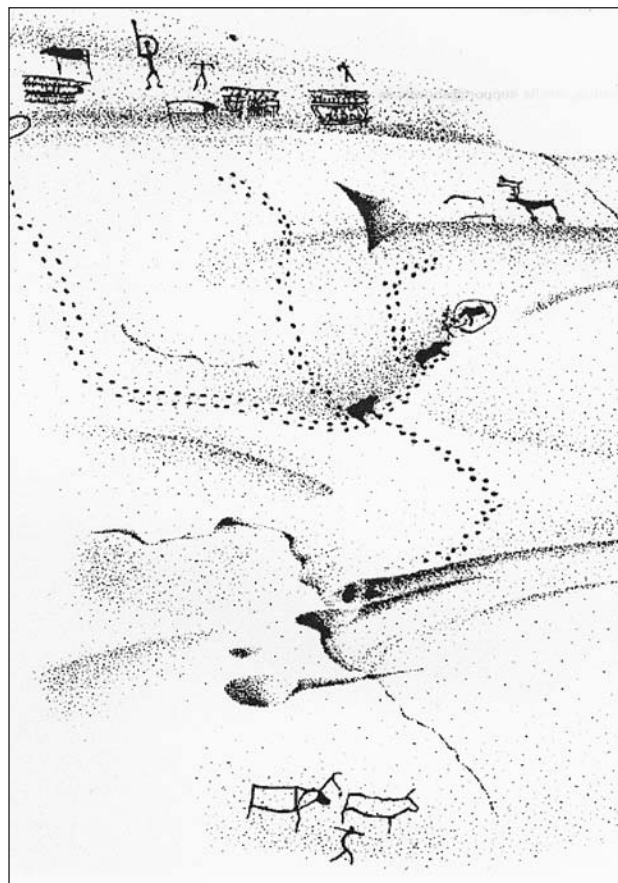
De flesta djur byter biotop efter årstiderna. Att flytta är en överlevnadsstrategi och ett sätt att använda naturens resurser på bästa sätt. Det viktigaste skälet att flytta är att tillgången på föda varierar med årstiden, men det kan också bero på förhållanden som kyla, torka, värme eller insekter. Fjällrenen är anpassad till att leva i fjällen där det inte finns så mycket irriterande insekter. Den drar upp på snöfläckarna under insektsrika och heta sommarkvarnar och går ner för att beta i dalgångarna under nätterna då det är svalare. Under vintern vandrar den till skogslandet där snön är lättare att gräva i och där det finns mer lavar att beta. Renen i skogsrenskötseln vandrar också mellan olika områden under året, men inte lika långa sträckor som fjällrenen. Skogsrenen nyttjar öppna ytor och myrområden under barmarkstiden och om insektsplågan blir svår flyr den in i tät granskog.

Renskötseln har sin upprinnelse i att vildrenar som fångades tämjdes till lockdjur vid vildrenjakt och till last- och dragdjur. I vissa trakter blev de riddjur som användes vid jakt på sina vilda släktingar. Mest framskriden var renskötseln under 1600 - 1800-talen. Renkorna mjölkades från midsommar till sent mot lövfällningen. Mjölkningsen var arbetsintensiv och alla anförvanter anlätades. Under en sommar användes flera renvallar som man skiftade mellan. Höst- och vårvisten låg i fjällbjörkskogen. Där bodde man i torvkåtor och där lämnade man utrustning som inte behövdes under resten av året. Vintern tillbringades i skogslandet eller vid kusten. Under sommaren flyttade man högre upp mot kalfjället med närhet till snöfläckar där renen fick svalka och skydd för insekter. På sommarlandet bodde man vanligen i tältkåtor som var lätta och snabba att flytta.

I västra Europa och Nordamerika finns gravar och lämningar från tiden runt senaste istiden så överhopade med renben att epoken i en del sammanhang kallas renåldern. Renarna följde isens avsmältning. I norra Kanada (*karibu*), i Sibirien, på Grönland och i Norge jagas fort-

farande vildren. Egentligen rör det sig om minst sju arter eller raser. Den har en sällsamt god förmåga att klara köld, utvecklar starka sociala band och har en utpräglad flytt-drift. Vi vet genom hällmålningar och bevarade jaktgropssystem i naturen att jakt på vildren, älg och björn förekommer flera tusen år före vår tid.

År 98 e. Kr. skriver romerska och grekiska historiker om det märkvärdiga pälsklädda folket i Thule som jagar renar och tar sig fram på skidor. På 800-talet besöker den norske storbonden Ottar det engelska hovet. Han berättar för kungen om samerna och att renar tämjdes och sköttes i hjordar. Hans berättelse blir nedskriven och därför vet vi att tamrenskötsel förekommer. Det boplatismönster som uppstår under vikingatid kan troligen hänföras till en inledande renskötsel som skedde i kombination med jakt och fiske, så kallad seminomadism. Uppkomsten av ett vikingatida boplatismönster beror på att det samiska samhället i skogslandet blev så beroende av renskötsel att det styr motivet för organisation av boendet. I början av vikingatid lokaliseras boplatser till områden med bra renbete, intill småbäckar, vid myrar och småsjöar. Vad som idag karakteriserar boplatserna är koncentrationer av härdar i grupper på ca 3-10. Fynden visar på en kontinuitet från vikingatid till 1700-tal.

Klippbild från Alta, 9 000 år gammal.

Det samiska kulturlandskapet

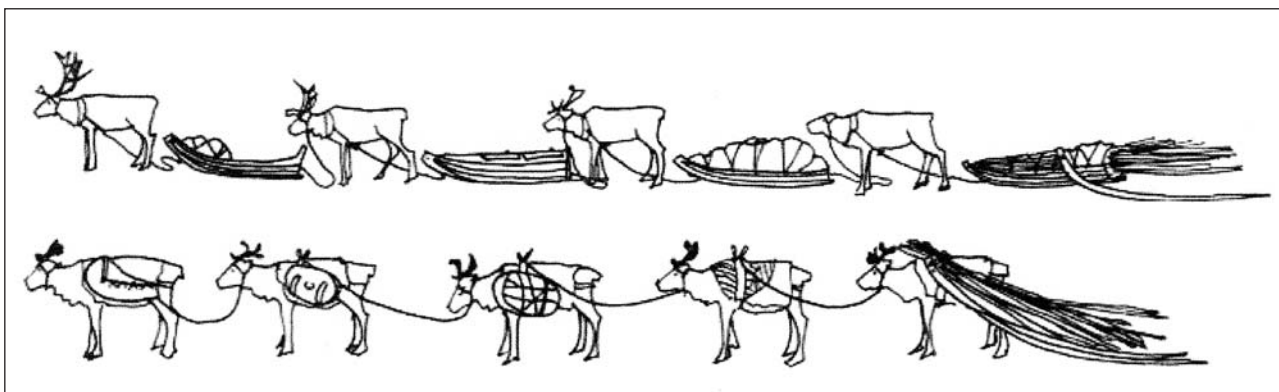
Fjällen har brukats av människan sedan inlandsisen smälte och fram till idag. Framförallt är det ett samiskt kulturlandskap, ett storskaligt beteslandskap präglat av många århundradens renbete. Renen betar omkring 250 olika gröna växtarter. På vintern betar renen olika lavar; renlavar (Cladina), andra marklavar (Cetraria, Cladonia, Stereocaulon) och trädlavar (Alectoria, Bryoria, Hypogymnia). Renen klarar sig dock på annat, såsom risväxter, vissa gräs, övervintrande skott och rötter - särskilt myrens växter. Under barmarkstiden betar renen gräs, halvgräs, örter samt löv från vide och björk. Den väljer helst det som är spädest. Under hösten äter renen svamp. Även om landskapet har massor med mänskliga spår så är de lågmälda och dämpade. De material som använts till byggnader, rengården och redskap var naturens egna och vänder sakta dit de kom från.

Samernas samhälle har omvandlats under tiderna. Jägare och samlare har blivit renskötare. Traditionell tamrenskötsel har blivit storskalig köttproduktion.

Landskapet bär lämningar efter såväl jakt, fiske och insamling som renskötsel. Även nybyggen och småjordbruk hör hemma i detta landskap, liksom samlingslokaler, föreningshus, begravningsplatser, kapell och kyrkstäder. Landskapet har hägnat djur och människor samtidigt som det är ett rum där alla rörelser har skett. En boplatz för förår och sommar krävde bra bete, färskt vatten, bra utsikt, torrbackar att bygga på, ved, virke till konstruktioner, och antingen en kallkälla eller en lättgrävd backe att förvara mjölkkgagar i.

Renkor mjölkades från midsommar till sent mot lövfällning. Gamla vykort kan bekräfta. Under 1900-talet har tekniken förändrat det samiska bosättningsmönstret. Renskötarna kan vara bofasta större delen av året och många familjer bor i större samhällen. Men även dagens renskötsel lämnar spår. På samma sätt har samiska nybyggen och småjordbruk liksom yrkesfiskare avsatt sina avtryck. Viktigt är också det så kallade immateriella kulturarvet, allt det som inte lämnar några synliga spår. Färdsel, fångst och fiske, bärplock-

Raid, ur Barnens raid; Sámi Duodji 2007

ning, barkning av skinn och insamling av växter hade sina platser, liksom landskapet som erbjöd material till skidor, redskap och husgeråd. Alla berättelser och traditioner, alla viktiga platser, de gamla namnen på fjäll och myrar, alla människor som nyttjat markerna - alla är lika värdefulla beståndsdelar i det samiska kulturlandskapet. Allt hänger ihop och för att spåren ska kunna tolkas och förstås måste de sättas in i sitt rätta sammanhang.

Renskötselns uppkomst har varit en fråga som diskuterats av ett flertal forskare. Att enbart utifrån ett arkeologiskt material se på den här frågan är en ny infallsvinkel. Övergången till renskötsel avspeglar sig i förändrade boplatzmönster och handelssystem. Det arkeologiska materialet visar entydigt att en renskötsel etableras under slutet av yngre järnålder i övre Norrlands skogsområden.

Renskötselrätten

Den samiska rätten att utnyttja områden för renskötsel, jakt och fiske är byggd på urminnes hävd. Urminnes hävd enligt gamla jordabalken är en äganderätt som förvärvats genom att man under lång tid brukat marken utan att någon hindrat en. Urminnes hävd är en juridisk rätt för att man alltid brukat marken och alltså ingen rättighet som staten gett samerna. Renskötselrätten är en egendom och därför gäller även egendomsskyddet. Problemet i vissa områden är att i domstol kunna bevisa samiskt bruk av marken eftersom Sveriges juridiska system bygger på jordbrukarkulturen. Det är mycket lättare att bevisa att viss mark odlats i 90 år än att bevisa jakt, fiske och renskötsel, eftersom man av naturliga skäl inte lämnat stora spår i naturen. I Sverige ligger bevisbördan på samerna, medan det i Norge är tvärtom: markägare måste bevisa att samiskt bruk inte förekommit.

Renskötselrätten är således en rätt för samer att använda mark och vatten för sig och sina renar. Den innefattar bl.a. rätt till renbete, jakt och fiske, rätt att

bygga hagar, stängsel, slakterier och andra anläggningar som behövs för renskötseln, rätt att ta skog till byggnadsvirke, bränsle och slöjdvirke. Samebyn får fälla träd på vilka det växer trädslav om det är nödvändigt för att skaffa foder åt renarna. I vissa fall måste markägaren först kontaktas. Renskötselrätt finns på närmare hälften av Sveriges yta. Den får bedrivas på både privat och statlig mark. Renskötselrätten är starkast på åretruntmarkerna. Där får markens användning inte förändras så att det innebär avsevärda olägenheter för renskötseln.

Get

Det ligger nära att fortsätta med geten där vi lämnade renen. Fram till mitten av 1960-talet var det vanligt bland de renskötande fjällsamerna att ha getter. Anledningen var getmjölken. Innehavet av getter har inte fått så mycket uppmärksamhet i dokumentationen om samernas liv. I 1928-års renbeteslag kan man dock läsa att innehavet av getter reglerades till fem getter per hushåll. Även i de norsk-svenska renbeteskonventionerna ges föreskrifter om antalet getter de svenska samerna fick ha med sig under sommarbetet vid de norska kusterna. Getmjölken blev ett viktigt tillskott eftersom en ren inte ger mer än cirka en dl per mjölkning och en bra mjölkget ger cirka en liter per mjölkning. Mjölkningen av renarna konkurrerade dessutom under vår- och sommarmånaderna med den viktiga mjölken för renkalvarna. Getter är duktiga att gå i fjällen. Man byggde små torvkåtor till getterna så de fick nattskydd mot insekter.

Skinnen togs tillvara till bland annat förvarings säckar, mössor och pälsar. Gethornen användes till att förvara krut i. Det var en hård gallring av getterna, de djur som inte klarade av att gå eller som inte gav nog mycket mjölk eller om mjölken inte var god, slaktades

bort. Denna form av avel kan ha gett den ras som kallas lappget.

Under vintern inackorderas getterna hos bofasta samer eller svenskar som flytt-samerna etablerat en ekonomisk vänskapsrelation med. Samerna betalade skötselavgift för varje get man hade inackorderad. Avgiften betalades i form av slaktrenar. Exempelvis motsvarade skötseln av två getter en sarv (rentjur), i avgift. Vanligt var även att de bofasta som var getskötare, hade skötesrenar som var i de getägande samernas skötsel.

Foto Ernst Manker, Kautsisvaara 1933.

Jordbruksverket utvärdering av getraser i Sverige innebär bevarandansvar för lappget, jämtget, göingeget och svensk lantrasget. Trots goda intentioner saknas ett getregister i vilket svensk lantrasget kan registreras. Antalet getter i genbank har ökat något de senaste åren. Ökningen för göingeget och lappget är mindre eller blygsam, men för jämtgetterna har det skett en mycket stor ökning. Trots ökningen är dock jämtget hotad-bevarad enligt FAO:s kategorier. Lappgetterna är Sveriges mest hotade getras och rasen är kategoriserad till kritiskt-bevarad enligt FAO:s hotkategorisering.

Får

Får är inte dumma, deras födgeni är överlägset vårt, de är betande ullsäckar som fylls på också när du inte kan se ett enda strå med blotta ögat, skriver Carl Magnus von Seth*. När jag ser mina egna djur på fältet vid Dörröd i Skåne stå och stirra rätt ut i tät dimma och våtan som utan tvivel ser ut att dag för dag och natt för natt öka sundet mellan Sverige och Danmark detta sura år då skyfall avbrutits av regn, tycker jag de ser ut att drömma om ett effektivt stup att störta sig ut från, fortsätter han och berättar hur fel det är.

*) Svensk författare; född 1922. Författarnas djurbok 1981.

von Seth beskriver fårens oberördhet och hur de lugnt och stilla kan gå på slagfält och beta. Deras behärskning är orubblig även när vargen härjat. Något som är viktigt för raser med låg numerär är att djuren är fördelade på flera besättningar.

Jordbruksverket har funnit att raserna gutefår, gotlandsfår, ryafår, svenskt finullsfår, dala pälsfår, roslags-

får, värmlandsfår, helsingefår, svärdsjöfår, klövsjöfår och åsenfår uppfyller de fyra kriterier som gäller för att Sverige ska ha bevarandansvar för en ras. Helsingefårets popularitet är stabil och rasen ökar. Beträffande raserna bohusfår och gestrikefår är beslutsunderlaget för litet för att ta ställning. Gestrikefåret bör dock behandlas som skyddsvärt. Den grupp som tidigare kallats för skogsfår bör i fortsättningen redovisas var ras för sig.

Att gutefåret bevarats beror på en människas intresse. Under 1920-talet samlade Edward Grøelert de sista djuren, elva tackor och två baggar. Trots inavel kom inga negativa egenskaper fram. Gutefåren är väl kända som ras och har en fungerande rasförening som värnar rasen, därav följer att rasen har en god numerär. Förutom deltagande i bevarandearbetet använder gutefåragarna huvudsakligen sina djur för köttproduktion och landskapsvård.

Under benämningen Allmogefår samsas i byråkratisk sämja åtta lantraser. De är Dala pälsfår, Gestrike får, Helsingefår, Klövsjö får, Roslags får, Svärdsjö får, Värmlands får och Åsen får. De är särpräglade små lokala raser och hemhörigheten framgår av namnen. De skiljer sig åt genom ulltyp, färg och exteriör. Gemenskapen finns i att alla är härdiga och friska samt tämligen små. Två av raserna kommer från byn Åsen i Älvdalen. Dels Dala pälsfår, dels Åsen får. Åsen fårens lamm föds svarta men ljusnar sedan. Ullen varierar från vadmalsull till finull. Gestrikefåren kommer från trakterna kring Järbo, Möртеbo och Ockelbo. Helsingefår kommer från bröderna Ohlander i Mållångstuga där de alltid funnits. Ullen är av samma slag som användes i vikingaskeppens segel, säger Gun-Marie Swessar som räddade rasen. Lammen är svart-vita och tecknade som gammaldags polisbilar.

Vill ge gutfåret stjärnstatus

Gutfåret och gutfekornet borde få samma exklusiva ursprungsstatus som löjrommen från Kalix och italienska Parmaskinkan. Det tycker Hushållningssällskapet på Gotland, uppger Sveriges Radio Gotlandsnytt i januari 2013.

En ursprungsmärkning skulle både höja värdet och attraktionskraften på produkterna, menar Hushållningssällskapet Riina Noodapera.

- Det är väldigt viktigt hur Sverige som Matlandet internationellt kan visa upp att vi har spetsprodukter, säger Riina Noodapera till radion.

Sverige borde ha fler produkter ursprungsmärkta i Sverige, menar Riina Noodapera.

Nötkreatur

Gammal svensk behornad ko

Denna ko är ett kulturminne. Till fotot av koentusiasten Gustaf Jakobsson hör en bildtext:

"Lilja vid ledet, på gränsen mellan Knista och Vintrosa socknar, västra Närke, hösten år 1944. Kon är röd på sidan och vit efter ryggen. Kon härstammar från Finnerödja Tivedstrakt. Måtte denna ko hamna i någon bok. Vanlig typ i Tivedstrakten. Kyrkvaktmästare Rundgren i Eker hade en snarlik ko. I början på 1900-talet gick den kon på skogsbete på sommaren. En gång såg vi Rundgrens ko tjudrad på kyrkogården."

Gustaf Jakobsson (1893-1996) hyste hela sitt liv en speciell kärlek till djur, och i synnerhet till kor, skriver Allmogekonens hemsida. I sin ungdom var han dräng på

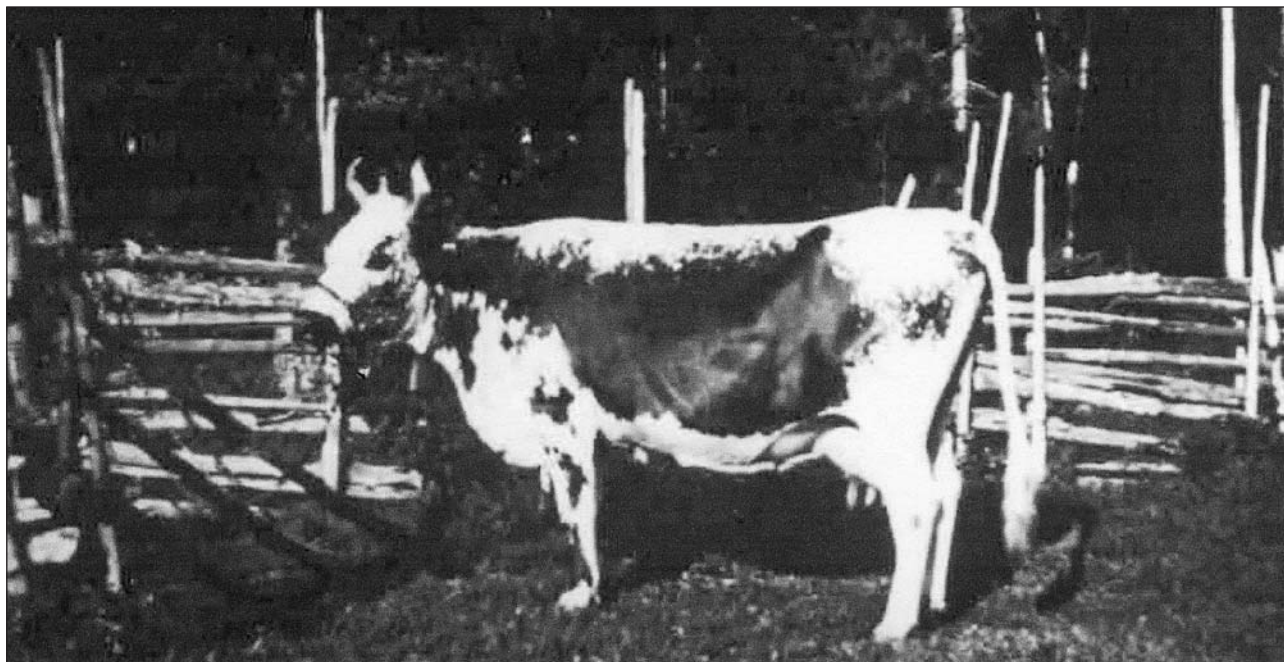
olika gårdar runt Örebro. År 1926 köpte han ett litet ställe i Kräcklinge och året efter köpte han sina första kor. Han for per cykel runt i bygderna och letade upp kor av gammalt ursprung i framför allt Närke, men också i bl.a. Västmanland och Västergötland. På 30-talet började han skriva skildringar om kor han mött, men det dröjde ända till 1939 innan han hade råd att köpa sig en lådkamera och börja fotografera kor som han såg på sina cykelturer i mellansverige. Han skrev ned sina iakttagelser och dokumenterade med sin lådkamera. Genom sitt långa och innehållsrika liv kunde han ge ett fint perspektiv på allmogekornas utveckling.

Gustaf Jakobsson blev hedersmedlem i Föreningen Allmogekon och skänkte föreningen alla dessa fotografier. På baksidan har Gustaf Jakobsson beskrivit kon och varifrån den kom. Allt är inte tolkat och här finns utrymme för mycket frivilligt och ideellt arbete.

Nationellt ansvar

Ansvar finns för svensk röd och vit boskap, äldre stammar av svensk låglandsboskap, svensk kullig boskap, fjällko, rödkulla, väneko, ringamålako och bohuskulla. Av dessa kategoriseras rödkulla som hotad-bevarad medan väneko, bohuskulla och ringamålako hör till kategorin kritiskt-bevarad. De äldre stammarna av lågland är på väg att försvinna och en uppskattning är att det kanske bara finns 200 kor kvar. Övriga anses inte vara i fara.

Föreningen Allmogekon för genbanksregister över väneko, ringamåla och bohuskulla och arbetar ideellt med detta. Vänekorna var vid utgången av år 2006 fördelade på 31 besättningar och under 2006 föddes det 81 kalvar.

För bohuskullan går utvecklingen sakta, men i rätt riktning. Av de redovisade genbanksdjuren är två hondjur och två handjur yngre än sex månader. Under året föddes åtta kalvar av bohuskulla och av dessa var fem resultatet av naturlig parning och tre efter semin. Samtliga 14 genbanksbesättningar med bohuskulla är med i djurhälsoprogrammet mot bovin virusdiarré. De flesta bohuskullor hålls som dikor, vilket kan bidra till att rasen ökar i antal.

Att hålla rasen enkom för mjölkproduktion går, men få mjölkbönder prioriterar denna ras framför andra nötkreatursraser. Två innehavare av genbanksbesättningar handmjölkar sina bohuskullor.

I ringamålarasen föddes under 2006 endast 32 kalvar trots att antalet hondjur över sex månader är 82. Antalet aktiva avelsdjur som rapporterats in till Föreningen Allmogekon uppgår till nio tjurar och 40 hondjur. Två besättningar har upphört under året och antalet besättningar uppgår nu till 15. Liksom tidigare är dominerar djur från kolinjen Hästspiltekon, vilka utgör 44 % av populationen.

Ursprunglig fjällko/fjällnära ko

Det finns idag ca 4 000 fjällkor, varav endast ca 200 räknas till den utrotningshotade fjällnära gruppen. Naturligtvis har de fjällnära djuren samma ursprung som övriga fjällrasen. Den stora och avgörande skillnaden ligger i att den fjällnära gruppen fortfarande är en oförädlad fjällko. Det innebär att den fortfarande har sina genuina lantrasegenskaper i behåll.

Det är så mycket en liten lantrasko ska kunna! Hon ska kunna föda, föra och föda upp sin kalv, hon ska klara sitt eget underhåll och samtidigt ge ett rimligt utbyte av mjölk och kött på ett varierat bete och ett gott skördat ängshö, hon ska kunna hålla sig frisk och tåla ett relativt hårt klimat, hon ska vara hanterbar och fungera tillsammans med andra djur i flocken, hon ska hitta hem till stallet och mycket, mycket mer - inte bara stå rätt upp och ner och mjölka och växa! Det är viktigt att vi även i framtiden värnar om dessa egenskaper i bevarandearbetet och inte stirrar oss blinda på någon speciell egenskap.

Rasens bakgrund

De fjällnära djuren har formats i en jordbrukskultur baserad på självförsörjning. Deras främsta funktion har varit att fylla sina ägares behov av mjölk och mjölkprodukter, kött, hudar och gödsel. De djur som tagits tillvara kommer från isolerade trakter i Lappland, Jämtland och Härjedalen. Rasen har sitt ursprung i tre besättningar, Klövsjö, Lillhärjåbygget och Biellojaure. Till dessa kommer tre grupper, som anses mindre rena, från Fatmomakke, Funäsdalen och Särna. Besättningarna i Lillhärjåbygget och Biellojaure har på grund

av avstånden aldrig levererat mjölk till mejeri eller till avsalu på annat sätt. Ett eventuellt överskott av smör och ost, som tål lagring bättre, kunde säljas.

Lillhärjåbygget i Härjedalen är en väglös fjällgård med fäboden Hackåsen som fortfarande är aktiv och idag drivs som kulturresevat av systrarna Ann (död 2014) och Eva Eriksson. Djuren beskrivs som duktiga i sitt fodersök, ger mjölk med hög fetthalt även vid sparsam utfodring, de är friska och drabbas sällan av sjukdomar, blir ofta gamla - över 20 år är inte ovanligt, de har en god flockgemenskap och bra temperament. En ko mjölkar ungefär 3000 liter/år.

Biellojaure, Lappland, var en fjällägenhet i Vindelfjällens naturreservat, där Arne Eriksson höll kor på renbetesmark i väglöst land fram till ca 1993. Besättningen startades 1925 av Arnes föräldrar. Familjen höll i snitt 6 kor. Arne har berättat att man brukade slakta korna när de var 18-20 år och började bli gamla. Fram till slutet av 1970-talet fanns det flera besättningar i området mellan vilka man bytte tjurar. Man lade till djur efter första omgången kalvar efter en ny tjur. Efterföljande omgångar slaktades andra hösten för att undvika inavel. Man släppte korna på bete så fort snön försvann och marken torkat upp, sedan gick de ute tills det kommit ungefär 20 cm snö. Det fanns en del växter som både kor och renar betade under snön. Vinterfodret till korna kom i huvudsak från myrslätter. En fullvuxen ko mjölkade ca 15 liter om dagen på bra fjällbete.

Klövsjö, Jämtland, var det tätt mellan fäbodarna. Det fanns vår- och höstfäbodarna nära byn och en sommarfäbod högre upp på fjället. Besättningarna var små, i snitt 4-6 djur. Man bytte tjurar sinsemellan, men använde sig under senare år ibland av semin med vanlig fjällras. Från början av 1900-talet nämns vikter på de jämtländska fjällkorna på 180- 250 kg och mjölk mellan 1300 och 2400 kg/år. Man kan läsa att ingen annan ras kunde slå fjällkon vad beträffar smörproduktion per insatt foderenhet.

Gölin Morlinds familj höll kor på Mälens fäbod i Klövsjö och fram till 1965 även på Sandviksdalens fjällfäbod. Djuren var småvuxna och färgvariationen var stor. Omkring år 1991 tillvaratogs en tjur och fyra kor från Gölin Morlind, som var en av dem som använt semintjurar i minst utsträckning.

Vi måste slå vakt om bondeperspektivet i bevarandearbetet. Därför är det oroande att kunskapen om traditionell djurhållning minskar så snabbt. De levande genbanker vi vill ha måste underhållas och gallras så som man alltid gjort annars blir det ingen genbank. Vill vi bevara en liten koras i en grupp för sig är det viktigaste att så långt det går hålla djuren under samma förhållanden som där de danats och använda dem på det sätt som gett dem dess karaktär.

Katt

Under året har Jordbruksverket föreslagit att Sverige har bevarandeansvar för den standardiserade kattrasen europé. Rasen uppfyller de fyra kriterierna. Rasen är fåtalig och hotkategoriserad till kategorin *hotad-bevarad*, enligt FAO:s klassificering. Det saknas avelsplan för rasen, vilket försvårar ett bevarandearbete.

Huskattens tidiga historia är gemensam med européns. En huskatt definieras som en katt som inte är stambokförd oavsett hur den ser ut eller vilka föräldrar den har. Det är bland huskatterna vi har våra "vanliga" katter, bondkatter, ladugårdskatter, blandraskatter mm. Det är i denna grupp katter vi möjligen kan hitta katternas motsvarighet till lantras. Genom att huskatten och europén har gemensam historia faller det sig naturligt att Sverige även har bevarandeansvar för oförädlade huskatter. En önskan har framförts om att Jordbruksverket ska låta inventera Sverige på dessa lantraskatter, eftersom faran att det djurmaterialet försvinner är överhängande med tanke på att smågårdar försvinner. Redan i dag finns bara 9% av alla katter på gårdar. Jordbruksverket har dock i dagsläget inte för avsikt att låta initiera en sådan inventering.

Hund

Hittills har Sverige inte tydligt åtagit sig nationellt bevarandeansvar för några hundraser, men Jordbruksverket har föreslagit att Sverige ska ha flera svenska hundraser under observation. Så har också till viss del skett för gotlandsstövare och västgötaspets.

Gotlandsstövarens ursprung är Gotland och där var den vanlig in på 1950-talet. Dit kom den troligen från Tyskland. Nu finns cirka 100 djur. Den är ganska småväxt och gulbrun med vitt på hals och bringa. En bra jakthund för hare och räv. Svenska Kennelklubben

beslöt att upphöra med registreringen av gotlandsstövare från den 1 januari 2007. En effekt av detta är att en av Sveriges mest hotade hundraser blir utan stöd från Sveriges största hundorganisation.

Västgötaspetsen är en stor hund i litet format. Den är en av Sveriges nationalraser och som typ känd sedan vikingatiden. Tidigare kallades den svensk vallhund men namnet ändrades 1953 till västgötaspets. Hunden vill känna sig fri och vill gå okopplad. Eftersom den har ett livligt intellekt bör den ha sysselsättning i någon form för att må bra. Ursprungligen vallade den nötboskap. Västgötaspetsen är en sund och frisk ras, utan kända rasbundna sjukdomar. Ett av rasens främsta kännetecken är stubbsvansen, vilken är medfödd hos många, men inte hos alla valpar. Pälsen är halvkort med tät och mjuk underull.

Vi tar med den dansksvenska gårdshunden också för den nordiska kombinationens skull. Hunden hör till Skåne och Danmark och var rättjägare på bondgårdar. Rasen lär vara lika uråldrig som västgötaspetsen. Vaktinstinkten är utpräglad men den skäller inte gärna. Andra benämningar är rätt Hund och skånsk terrier. Om både gårdshunden och västgötaspetsen påstås att de fördes av vikingar till Britannien där de var för sig gav upphov till raserna Jack Russel terrier och Welsh corgi. På walesiska heter den senare "ci sodli", vilket anses betyda "hund som nafsar och nyper" och syftar på sättet att valla boskap.

Hedehund, hälleforshund och svensk vit älghund är tre raser under bildande och det är fortfarande möjligt att korsa in andra raser. År 2020 är det enligt Jordbruksverket lämpligt att utvärdera Sveriges bevarandeansvar för raserna.

Västgötaspetsen. Foto ur boken Svenska hundraser: ett kulturarv.

De är bra på jättemycket

Ronny Olsson i Gyllsjö är en av de viktigaste kuggarna i det nätverk som försöker bevara de gamla lantraserna. Han var den som hittade och räddade de sista Åsbohönorna och han var den som såg till att Fredriksdalsparken i Helsingborg satsade på gamla lantraser. Hemma på gården har Ronny Olsson fjällkor och blåankor, skånegäss, gotlandskaniner, gutefår, linderödssvin och russ.

I en intervju säger Ronny: De gamla lantraserna är en fjärdedel av den biologiska mångfalden. Jag har valt att jobba med dem av ren envishet - vi ska helt enkelt ha kvar dem. Jag har hållit på med det här i 15-20 år och kan inte tänka mig att leva på något annat sätt. Ur produktionssynpunkt är de så klart inte bäst. Poängen är att de är bra på jättemycket. De behöver inget kraftfoder utan kan livnära sig på hemmaproducerat foder, de kan motstå sjukdomar och de kan klara klimatet. En fjällnära ko klarar att föda ett par kalvar och det blir ändå mjölk över till hushållet. Tyvärr är det egenskaper som inte uppskattas mer än av ett antal entusiaster i dag. Under åren vi har jobbat med detta har vi inte sett några inavelsproblem med några av lantraserna. Ambitionen är att sakta men säkert utöka populationerna av de utrotningshotade tamdjuren. Intresset för att ha lantraser ökar något.

Ronny Olsson. Foto: HD

Höj ribban - gå rakryggad under!

Under mina år som redaktör ville jag framhäva det litterärt visuella och immateriella kulturlandskapet genom att introducera seriefigurer i LOMMEN. Det finns två figurer som skapar bevingade ord: Fantomen och Bamse. I bådas värld pågår en konflikt mellan arbetare, rofferi och våld; i Bamse värld gestaltar Krösus Sork oskäligen exploatering.

Svenska försvaret ville verka starkt och lanserade missilen Bamse. Upphovsmannen Rune Andréasson blev sur och frågade om Bofors skulle utöka med trampminan Lille Skutt. Det blev andra namn.

"Äsch! Det spelar väl ingen roll hur stark man är!

Ovan: Nummer 9/2001

Det viktigaste är att man är snäll!" säger världens starkaste björn Bamse i sin tidning nummer 8/1980.

- Ju mer man tänker, desto bättre förstår man att det inte finns något solklart svar. - Irritera dig inte på löjligen hinder. Det finns alltid öppningar - gå och leta upp dem! - Är man hjälpsam är man stark. - Att betala skatt är ett sätt att hjälpas åt. - Det säkra är inte säkert.

- Jag tror bara vad jag vet (Skalman). - Diktatorer är mer rädda för skratt än för bomber

(Skalman citerar Arthur Koestler i nummer 12, 2011).

Kelvin Ekeland

Äldre tiders odling

- trädgårdsväxter, gamla grödor och ogräs

Rapport från ett nordiskt seminarium 1994

I inledningen till Kelvins större uppsats, den om lantraser, nämner han det nordiska seminarium förbundet anordnade 1997 tillsammans med Dansk Landbrugsmuseum i avsikt att belysa de gamla husdjursraserna och deras plats i kulturlandskapet.

Ett dunkelt minne sade mig att den rapport Kelvin också hänvisar till har jag i förbundets arkiv, någonstans i en kartong i min källare. Så, ner i källaren! Icke hittat. Istället hittade jag den rapport förbundet gett ut ett par år tidigare från ett liknande seminarium vi höll tillsammans med Julita Gård och Museer betecknat Äldre Tiders Odling - trädgårdsväxter, gamla grödor och ogräs. ISBN 91-972771-0-X. Ni kan få den från förbundet - vi har nog hela den bevarade upplagan - men betala gärna med en hundralapp så har ni stött förbundet också, förutom det ingående portot. Rapporten är i A4-format, 176 sidor.

Redaktörer för rapporten var Kelvin och Roger Svensson från seminariets arbetsgrupp som förutom dem innehöll Lena Bergils, Cristina Prytz, Else-Marie Strese och Marita Wigren-Svensson. De hade gjort ett bra jobb! Rapporten innehåller 26 intressanta anföranden med början från dåvarande svenska jordbruksministrarnas inled-

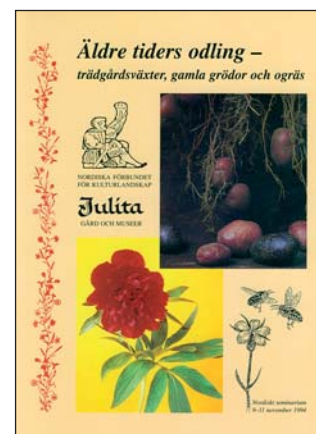
ning som visserligen anknyter till politik och statlig administration, men alls icke är opersonlig och icke förpliktigande. Sen kan man nu två decennier senare fråga sig vad som blivit av det hela. Något dock.

Uppsatserna är historiska som Roger Engelmarks uppsats om Den tidiga bonden som växtförrädlare, aktuellt ekologiska som Josef Starks om Det nordiska biets betydelse för den botaniska mångfalden och Ulla Pinborgs om Bevaring af genetiske ressourcer i Danmark.

Och mycket annat. Allt läsvärt.

Kunde tanken med Nordiska Kulturlandskapsförbundet som initiativtagare till en samnordisk konferens kring någon väsentlig aspekt av dagens situation för kulturlandskapet vara något att ta upp igen? Vilken?

Olof Stroh

Och när vi nu ändå är i gång ...

Så kan jag inte låta bli ... Åren 2000-2007 publicerades resultatet av ett stort gemensamt etnobiologiprojekt mellan Centrum för Biologisk Mångfald, Åjtje, Fredriksdals friluftsmuseum, Julita, Naturhistoriska Riksmuseet, Skansen och - naturligtvis - Nordiska Kulturlandskapsförbundet företrätt av - naturligtvis - Kelvin Ekeland. Publikationen i tre tunga band fick heta Etnobiologi i Sverige, men är i högsta grad tillgänglig och intressant även för de andra nordiska länderna. Kelvin står också för åtskilliga av artiklarna. Jag tror den är utsåld, men den finns på biblioteken.

Låna den, läs den!

Mångfaldens utmark kan ni köpa på förbundet för 300 SEK med frakt! Maila olof@stroh.nu

NORDISKA KULTUR-
LANDSKAPSFÖRBUNDET

Lommens navn har rødder i kulturlandskabet: "Lomme" er et svensk navn for planten *Capsella bursa-pastoris* som på dansk hedder Hyrdetaske (herdeväska); på norsk Gjetertaske. Ligesom hyrdens lomme, rummer Lommen forskelligt nyttigt. Snarere information og inspiration end knive, proviant og fløjter.

Det seje skind af svømmefuglen Lom har været brugt til fine hatte og (hyrde-) tasker. Det gør vi ikke, men naturen er stadig en kilde til fantasi og virkelyst. På godt og ondt.

Foto Lea Stroh

Bliv prøvemedlem af Nordens eneste forening med temaet kulturlandskab:

Nordisk KulturlandskabsForbund

Nordisk KulturlandskabsForbund ser sammenhængen mellem natur og kultur som en helhed. NKF øger kundskaben om kulturlandskabets værdier, blandt andet gennem Lommen, Nordisk Bygd og webben, samt seminarer, konferencer, årsmøder og ekskursioner. Mange af medlemmerne arbejder med jordbrug, forvaltning eller forskning, og vort kontaktnet spænder over både over landegrænser faggrænser og kulturgrænser.

Årsavgift: Enskild: 250 DKK 300 SEK 250 NOK 30 €
Familj/ student/: 100 kr/10 €
Institutioner: 500 kr/50 €

Institutionsavgift ger rätt till fem exemplar av samtliga publikationer under året.

Kampagnetilbud: Hele første medlemsår er gratis!

(Nordens kulturlandskaber har nemlig brug for mere støtte fra flere støttepersoner)

NORGE Pål Morten Skollerud +47 90 03 79 16 pms@skollerud.com	Giro 0533 07 03 603 Nordisk Kulturlandskapsförbund v Pål Morten Skollerud	DANMARK Anna Bodil Hald +45 21 42 23 30 annabodil.hald@gmail.com	Nordea 2310 0746 876 068 Nordisk Kulturlandskapsförbund v Anna Bodil Hald
FINLAND Heidi Saaristo-Levin +358 50 54 62 936 hsaaristolevin@gmail.com	Giro 800018-70845295 Nordisk Kulturlandskapsförbund v Heidi Saaristo-Levin	SVERIGE Mats Folkesson +46 70 68 33 340 mats.kulturmiljomedial@gmail.com	Giro 77 52 09-0 Nordisk Kulturlandskapsförbund v Olof Stroh

www.kulturlandskab.org / www.kulturlandskap.org

LOMMEN 51, VÅR 2015

ISSN 1102-6553